

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

**ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ
МЕШКАНЦІВ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ УКРАЇНИ**

Інститут сільського розвитку
Київ – 2006

2006 –

РІК СЕЛА

Автори: докт. економ. наук Осташко Т. О., Прокопенко С. С., канд. соціол. наук Бабак О. В., Тимошенко Н. В., Цепко О. А., канд. соціол. наук Левцун О. Г., канд. істор. наук Мельниченко В. І., Мещеріна О. В., Валькована О.В.

Науковий редактор — доктор економічних наук Осташко Т. О.

Відповідальні за випуск — Прокопенко С. С., Шарко В. П.

Стан і перспективи українського села (дослідження громадської думки мешканців сільської місцевості України) / за ред. Т. О. Осташко. — К.: Інститут сільського розвитку, 2006. — 60 стор.

У цьому виданні представлено результати соціологічного дослідження "Стан та перспективи українського села", проведеного на замовлення Інституту сільського розвитку (незалежної аналітичної організації) Українським інститутом соціальних досліджень у 2005 році за репрезентативною для дорослого сільського населення України вибіркою. Дослідження проводилося в рамках Програми підвищення рівня життя сільського населення в Україні, що фінансується Міністерством Великої Британії у справах міжнародного розвитку.

Брошура адресована представникам органів державної влади, науковцям і аналітикам, представникам громадсько-політичних об'єднань і всім тим, кого цікавлять проблеми і перспективи українського села.

Зміст

ВСТУП	4
1. Соціально-економічне становище мешканців сучасного українського села	6
1.1. Самооцінка матеріального стану	6
1.2. Джерела підтримки добробуту сільських сімей	9
1.3. Соціальний статус і види додаткової зайнятості селян	11
2. Роль і місце особистих селянських господарств у життєдіяльності сільського населення	13
3. Розвиток підприємництва у сільській місцевості	23
3.1. Ставлення до підприємництва та підприємців і готовність залучитися до підприємницької діяльності	24
3.2. Дії влади, які, на думку селян, стимулювали б розвиток підприємництва на селі	27
4. Земельні відносини: ставлення селян до ринку земель сільськогосподарського призначення	32
5. Очікування від аграрної політики держави	40
6. Думка сільської громади щодо СOT і ЄС	45
6.1. Обізнаність і очікування сільського населення України щодо СOT	45
6.2. Обізнаність, ставлення і очікування сільського населення України щодо ЄС	50
7. Соціальна сфера і розвиток громад	54
ВИСНОВКИ	58

ВСТУП

Реформування економіки України і ринкові трансформації аграрного сектора змінили не тільки відносини власності у сільському господарстві, але й уклад життя селян, соціально-демографічну і статусно-професійну структуру сільського населення, соціальну сферу села. Будь-які рішення у політичній сфері, спрямовані на зміну економічних і правових відносин, відбиваються на суспільних відносинах і впливають на людські долі.

Отже, формування ефективної аграрної і соціальної політики на сучасному етапі не уявляється можливим без зворотного зв'язку із суб'єктом політичного впливу — сільським населенням. Інструментарієм, що забезпечує зворотний зв'язок, є соціальний моніторинг, за результатами якого оцінюються ставлення сільського населення до змін, що відбуваються, рівень знань і сприйняття тих чи інших нововведень, а також доповнюється статистична інформація щодо матеріального стану, наявності власності, способу життя сільських родин. У свою чергу, методом соціального моніторингу, що забезпечує найбільш повну інформацію щодо всіх аспектів сільського життя, є соціологічне опитування. У даній брошурі представлено результати опитування жителів сільської місцевості України, ініційованого Інститутом сільського розвитку.

Польовий етап дослідження "Стан та перспективи українського села" був проведений Українським інститутом соціальних досліджень (УІСД) у серпні-вересні 2005 року за репрезентативною для дорослого сільського населення України вибіркою. Всього опитано 1601 респондентів старших 18 років, що мешкають у сільській місцевості всіх областей України та АР Крим. Вибірка репрезентативна за статтю, віком, розміром села та областю проживання. Стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,33–2,21 відсотка. Метод збору інформації: інтерв'ю віч-на-віч за місцем проживання респондентів.

Інструментарій дослідження було розроблено доктором економічних наук Т. О. Осташко у співпраці зі співробітниками УІСД. Змістовні блоки анкети дозволяють оцінити соціально-економічне становище мешканців українського села, проблеми і перспективи особистих селянських господарств, ставлення до підприємництва, бачення засад земельної реформи, аграрної політики в цілому, рівень знань та розуміння позитивних і негативних аспектів вступу України до СОТ і ЄС тощо.

Для порівняльного аналізу громадської думки сільських мешканців, що проживають у різних областях України, було виділено 10 регіонів, які об'єднують області не лише за принципом географічної та історичної близькості, але й за рівнем і галузеву структуру економіки.

Групування областей України за регіонами, що застосовувалося у дослідженні:

Назва регіону	Області, що включені до складу регіону	Кількість респондентів
Північно-Західний	Волинська, Рівненська	109
Галичина	Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська	253
Південно-Західний	Закарпатська, Чернівецька	132
Поділля	Вінницька, Хмельницька	165
Центр	Кіровоградська, Полтавська, Черкаська	180
Північ	Житомирська, Київська, Чернігівська	197
Північно-Східний	Сумська, Харківська	117
Південно-Східний	Дніпропетровська, Запорізька	109
Донбас	Донецька, Луганська	86
Південь	АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська	253

Для порівняння думок жителів сільської місцевості різного віку при аналізі респонденти були поділені на вікові групи:

	% респондентів
18–28 років	18
29–39 років	19
40–55 років	25
56–60 років	6
61–99 років	32

У ході аналізу результатів дослідження було виявлено суттєву різницю у відповідях респондентів, які належали до таких соціально-вікових груп:

- молодь до 35 років;
- працездатні від 35 років;
- пенсіонери.

Саме це групування респондентів використовувалося для аналізу.

Враховуючи особливості умов життя у сільських населених пунктах різного розміру, вивчалися думки респондентів, що проживають у сільських населених пунктах із чисельністю:

	% респондентів
до 500 мешканців	19
від 501 до 1000 мешканців	29
від 1001 до 3000 мешканців	33
від 3001 до 5000 мешканців	16
понад 5000 мешканців	3

1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ МЕШКАНЦІВ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

1.1. Самооцінка матеріального стану

Соціально-економічне становище населення або певної його частини визначається багатьма чинниками, вимірюється численними показниками, а для його оцінки можна використовувати кілька методів. Унікальність збору інформації щодо рівня добробуту в ході соціологічних досліджень, на відміну від статистичних обстежень, полягає у можливості використання так званих оціночних показників, які дозволяють не лише отримати уявлення щодо диференціації населення за матеріальним статусом, але й зрозуміти ставлення окремих груп до свого місця на уявній "супільній драбині".

Самооцінка власного матеріального стану у порівнянні з так званою "середньостатистичною сім'єю", яку під час опитування інтерв'юери просили здійснити респондентів, звісно, належить до суб'єктивних показників добробуту і тому не може прямо використовуватися для будь-яких висновків та узагальнень щодо реального (об'єктивного) стану справ, адже такий показник є не лише відображенням добробуту, але й показником рівня домагань і стандартів для порівняння, які різняться. Цей показник слід використовувати скоріше як відображення рівня задоволеності населення власним матеріальним станом і соціальною ситуацією загалом. Але, як свідчить практика численних соціологічних досліджень, показник самооцінки матеріального стану завжди досить тісно корелює з такими об'єктивними показниками як рівень доходів за певний період часу або наявність тих чи інших матеріальних чи побутових благ. Тобто, розглядаючи отримані дані як суб'єктивні оцінки, надані респондентами власному матеріальному статусу, слід зважати, що диференціація за цією ознакою перебуває у прямій залежності від диференціації за об'єктивними ознаками добробуту (такими як дохід, майно тощо).

Більшість опитаних селян ідентифікували матеріальний стан своєї родини оцінками нижче середнього рівня: "дуже низький" (7%), "низький" (18%), "нижчий середнього" (32%), тоді як середнім вважають свій матеріальний стан 41% опитаних. Лише 2% респондентів назвали свій матеріальний стан таким, що відповідає оцінці "вищий середнього". Варто зазначити, що такий розподіл сільського населення за рівнем самооцінки матеріального стану їхніх сімей зазнав деяких змін протягом останніх кількох років (таблиця 1.1.1). Протягом 2005 року знизилася частка тих, хто відносить себе до найнижчого щаблю матеріальної забезпеченості, й зросла частка тих, хто ставить себе на середні позиції. Ймовірно вплив на такі зміни у самоідентифікації мало не тільки і не стільки об'єктивне покращання умов життя сільського населення, скільки зміни у соціальному кліматі суспільства загалом останнім часом.

Таблиця 1.1.1

Динаміка розподілу відповідей сільських мешканців на запитання: **"ЯКЩО МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН СЕРЕДНЬОСТАТИСТИЧНОЇ СІМ'Ї УКРАЇНИ ПРИЙНЯТИ ЗА ДЕЯКИЙ СЕРЕДНІЙ ПОКАЗНИК, ТО ЯК ВИ, ПОРІВНЯНО З НИМ, ОЦІНЮЄТЕ МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН ВАШОЇ СІМ'Ї?"**, % респондентів¹

	Квітень 2003 р. (N=638)	Лютий, 2004 р. (N=966)	Квітень 2005 р. (N=662)	Серпень 2005 р. (N=1581)
Дуже низький	12	17	7	7
Низький	24	26	18	18
Нижчий середнього	32	26	31	32
Середній	30	30	42	41
Вищий середнього*	2	1	2	2

*Сума відповідей "вищий середнього", "високий", "дуже низький".

Слід зауважити, що, незважаючи на деякі позитивні тенденції, сільське населення продовжує почувати себе дещо біднішим міського (див. рис. 1.1.1), що, без сумніву, відображає реальний стан справ, адже рівень грошових доходів та якості життя мешканців міст перевищує відповідні показники у сільського населення.

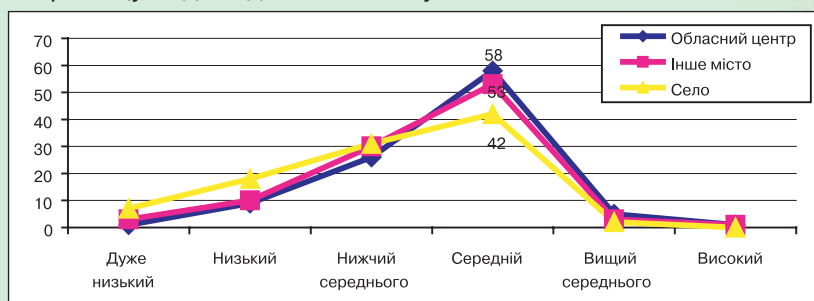

Рис. 1.1.1. Порівняння самооцінок матеріального стану своєї сім'ї у мешканців різних типів поселення, % респондентів**

Дослідження "Стан та перспективи українського села" (2005 рік) виявило, що самооцінка матеріального стану селян значною мірою залежить від віку респондентів (рис. 1.1.2). Що старшим є мешканець села — то більшою є ймовірність того, що він віднесе себе до низьких щаблів добробуту. І навпаки молоді люди частіше відносять себе до тих, хто має середній рівень життя.

Найбільш позитивно у порівнянні з іншими соціальними групами селян власний матеріальний стан оцінюють сільські підприємці, працівники соціальної сфери села і

* У таблиці наведено дані опитувань Українського інституту соціальних досліджень, проведених за репрезентативною для всього дорослого населення України вибіркою. Розрахунки здійснено для сільського населення, що входило до вибірки.

** Дані опитування, репрезентативного для дорослого населення України, проведеного у квітні 2005 року Українським інститутом соціальних досліджень. Всього опитано 2030 респондентів, серед них 551 мешканець обласних центрів, 817 мешканців інших міст та 662 — сільське населення.

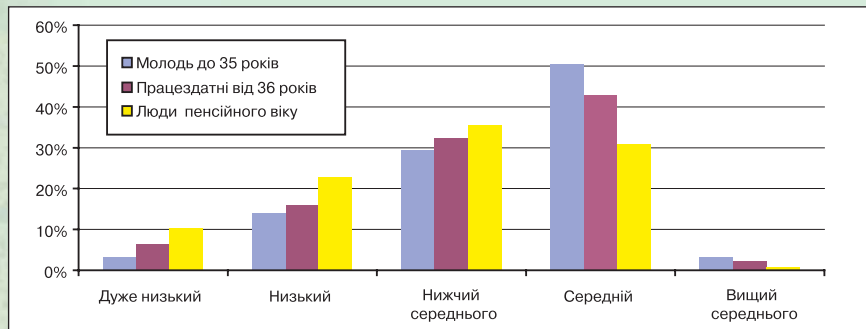

Рис. 1.1.2. Самооцінка рівня матеріального стану серед різних вікових груп опитаних сільських мешканців, % респондентів

сфери обслуговування: серед цих груп найбільшою є питома вага тих, хто ідентифікує матеріальний стан своєї сім'ї як середній (63%, 58% та 55% відповідно) і майже немає таких, хто оцінює свій матеріальний стан як "дуже низький". Кожний десятий підприємець вважає свій матеріальний стан "вищим за середній" рівень. Найнижче ж оцінюють свій добробут пенсіонери. 56% тих, хто оцінив рівень добробуту своєї сім'ї як "дуже низький", складають пенсіонери.

Дослідження виявило, що наявність особистого селянського господарства (ОСГ), безумовно, позитивно впливає на добробут селян і відповідно на його самооцінку. Так, серед респондентів, які не мають особистого селянського господарства, 70% розмістили свою родину на нижніх трьох сходинках шкали самооцінки матеріального стану, тоді як серед респондентів – власників ОСГ частка тих, що ідентифікують свій матеріальний статус трьома нижніми оцінками, є дещо меншою – 56%.

Рівень самооцінки матеріального стану мешканців сільської місцевості різних регіонів України дещо різняться. Помітно нижчою у порівнянні з середніми по країні є самооцінка мешканців Південно-Західного та Північно-Східного регіонів України. Натомість, більш "усереднено" оцінюють свій матеріальний статус мешканці Галичини та Північно-Західного регіону країни (таблиця 1.1.2).

Таблиця 1.1.2

Середні значення оцінки матеріального стану своїх сімей сільськими мешканцями різних регіонів України*

Регіон	Середня оцінка
Галичина	3,53
Північно-Західний	3,39
Центр	3,32
Південно-Східний	3,27
Поділля	3,26

Продовження таблиці 1.1.2

Регіон	Середня оцінка
Південь	3,01
Північ	2,98
Донбас	2,83
Південно-Західний	2,78
Північно-Східний	2,57
У середньому в сільській місцевості України	3,13

* Матеріальний стан оцінювався респондентами за шкалою від 1 до 7, де 1 – "дуже низький", 2 – "низький", 3 – "нижчий середнього", 4 – "середній", 5 – "вищий середнього", 6 – "високий", 7 – "дуже високий".

Оцінка матеріального стану залежить від джерел підтримки добробуту, які має родина. Так, серед селян, які отримують постійну заробітну плату, доходи від підприємницької діяльності, доходи від заробітчанства за кордонами України, оцінки добробуту помітно вищі.

1.2. Джерела підтримки добробуту сільських сімей

Під час опитування респондентам ставилося запитання щодо значення різних джерел доходів для підтримки добробуту їхніх сімей. Аналіз результатів відповідей на це запитання дозволяє оцінити структуру доходів сільських сімей, визначити найважливіші для селян джерела доходів, виділити соціальні групи, які не мають тих чи інших джерел доходів (див. табл. 1.2.1).

Згідно з результатами опитування, доходи сільських сімей формуються переважно за рахунок заробітної плати у грошовій формі, пенсії та доходів від ведення особистих селянських господарств. Важливість останніх у структурі доходів сільських сімей оцінюється селянами вище, ніж важливість заробітної плати і пенсії. Доходи від ведення ОСГ мають найбільше значення для тих, хто зайнятий тільки в ОСГ, безробітних і зайнятих тільки на сезонних роботах. Цей вид доходів є важливим практично для всіх опитаних найманих працівників сільськогосподарських підприємств, тоді як 14% тих, хто працює на несільськогосподарських підприємствах, розташованих у сільській місцевості, не мають цього джерела доходів. Найменше значення мають доходи від ведення ОСГ для сільських підприємців, 30% з яких зазначили, що не отримують доходу із підсобного господарства.

Для сімей 12% опитаних дуже важливим джерелом доходів є натуроплата, яку вони отримують у сільгосппідприємствах (корми для худоби, добрива тощо), для 9% — це досить важливе джерело доходів, тоді як 67% опитаних не мають таких доходів. Послуги, пільги та допомога сільгосппідприємств є суттєвим джерелом доходів для 17% опитаних (сума відповідей "дуже" та "досить" важливе джерело), тоді як 71% респондентів зазначили, що такого джерела доходів вони не мають.

Хоча 63% опитаних не отримують доходів від випадкових заробітків, для кожного

десятого селянина такі заробітки є дуже важливим джерелом доходів, а для 12% — досить важливим. Такі доходи найчастіше мають значення для тих, хто зайнятий тільки на сезонних роботах (58% респондентів цієї референтної групи наголосили важливість для себе такого джерела доходів) та для осіб працездатного віку, зайнятих лише в особистому селянському господарстві (42% відповідно). Тобто випадкові заробітки стають стратегією виживання для тих, хто не має постійного місця роботи та не отримує пенсію. Займаються випадковими заробітками 40% працівників сфери обслуговування і 30% працівників соціальної сфери. Проте, і для 15% тих, хто має доходи від заробітної плати, і для 10% пенсіонерів випадкові заробітки мають суттєве значення. Підробляють таким чином здебільшого чоловіки. Природно, що з віком значення таких доходів знижується.

Таблиця 1.2.1

Розподіл відповідей на запитання: **"ОЦІНІТЬ, БУДЬ – ЛАСКА, ВАЖЛИВІСТЬ ПЕРЕЛІЧЕНИХ НИЖЧЕ ДЖЕРЕЛ ПІДТРИМКИ МАТЕРІАЛЬНОГО ДОБРОБУТУ ДЛЯ ВАШОЇ СІМ'Ї"**,
% серед тих, хто дав відповідь

Джерела підтримки матеріального добробуту	Дуже важливе джерело	Досить важливе	Майже не має значення	Немає такого джерела
Особисте селянське (підсобне) господарство	55	26	7	12
Зарплата у грошовій формі	54	18	3	35
Пенсія	52	7	2	39
Орендна плата за землю (пай)	15	11	17	57
Натуроплата (кормами, добривами, насінням тощо)	12	9	12	67
Випадкові заробітки	10	12	14	64
Послуги, пільги, допомога сільгосп підприємства	10	8	10	72
Державні субсидії	9	8	7	76
Плата за використання підприємством майнового паю	7	6	11	76
Дивіденди від прибутків сільськогосподарського підприємства	6	3	6	85
Доходи від підприємницької діяльності	6	1	2	91
Заробітки за кордоном	5	3	2	91

Заробітки за кордоном мають суттєве значення для кожного четвертого з тих, хто при визначенні свого соціального статусу назвався особою, зайнятою тільки на сезонних роботах, для 12% тих, хто зайнятий тільки в ОСГ, і для 15% офіційно зареєстрованих безробітних. Заробітки за кордоном важливі насамперед для селян західних регіонів України (23% опитаних Південно-Західного регіону, 13% Північно-Західного, 12% Галичини назвали це джерело доходів дуже або досить важливим) та для селян Центру України (20% відповідно).

Половина із тих, хто має земельний пай, зазначили, що вони не мають такого джерела доходів, як орендна плата за пай, натомість для 18% власників земельних паїв це джерело доходів має дуже важливе значення, для 13% — досить важливе. Серед власників земельних паїв 73% відповіли також, що не отримують плату за використання майнового паю підприємством.

1.3. Соціальний статус і види додаткової зайнятості селян

З огляду на похибку вибірки і суб'єктивність відповідей респондентів результати дослідження соціального статусу (за самовизначенням) та видів додаткової зайнятості селян не можна розглядати як точні дані. І все ж на їх основі можна визначити деякі тенденції у зайнятості сільського населення. Так, найманими працівниками сільськогосподарського підприємства назвалися 8% опитаних, тоді як несільськогосподарського — 12%, що видається недостовірним з огляду на аграрну специфіку сільських територій України. Водночас, слід врахувати, що 4% опитаних віднесли себе до категорії зайнятих у сільгосппідприємстві тільки на сезонних роботах, а ще 10% — до осіб працездатного віку, зайнятих тільки в особистому селянському господарстві. Несільськогосподарським підприємством респонденти часто називали підприємства харчової промисловості, на яких здійснюється здебільшого первинна обробка сільськогосподарської продукції.

Аналіз регіональної специфіки показав, що найвищою серед селян концентрацією несільськогосподарських працівників відрізняються насамперед великі промислові регіони: Південно-Східний (19% складають наймані працівники несільськогосподарської сфери) та Донбас (17%). Донбас також вирізняє висока питома вага тих, хто зайнятий тільки в ОСГ (16%). Більше, ніж у середньому по Україні, осіб працездатного віку, зайнятих тільки в ОСГ, на Півдні (15%) та на Північному Сході (16%) країни.

Сфери зайнятості мешканців різняться у залежності від розмірів села. Що більшим є село — то більше у ньому працівників несільськогосподарського профілю і менше сільськогосподарського. У більших селах більшою виявилася питома вага зайнятих у сфері обслуговування, а також частка зайнятих тільки в ОСГ.

37% опитаних сільських мешканців складають пенсіонери, 4% — офіційно зареєстровані безробітні, 10% — зайняті тільки в ОСГ, 4% — тільки на сезонних роботах. До постійно працюючих віднесли себе близько 38% опитаних.

За умов, коли вагома частка населення не має роботи, не отримує грошовий дохід чи існує на соціальні виплати (пенсію, допомогу по безробіттю), важливе значення починає відігравати додаткова зайнятість (табл. 1.3.1).

Таблиця 1.3.1

Розподіл відповідей на запитання: "ЯКИМИ З ПЕРЕЛІЧЕНИХ НИЖЧЕ ВИДІВ ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ЩО ДАЄ ПРИБУТОК, ОКРІМ ЗАЙНЯТОСТІ ЗА ОСНОВНИМ МІСЦЕМ РОБОТИ, ЗАЙМАЮТЬСЯ ЧЛЕНИ ВАШОЇ СІМ'Ї, ЯКІ МЕШКАЮТЬ РАЗОМ З ВАМИ?"

(Респондент міг зазначити всі варіанти відповіді)

Вирощування овочів та фруктів для продажу	26
Регулярне виробництво молочної продукції для продажу	24
Виробництво м'яса для продажу	14
Надання платних послуг приватним особам	13
Регулярне виробництво птиці та яєць для продажу	13
Надання послуг приватним особам в обмін на інші послуги або продукти	6
Виробництво іншої продукції або виготовлення інших товарів, призначених для продажу	1
Торгівля на ринку	6
Заробітчанство в межах України (не у вашому селі)	7
Заробітчанство в інших країнах	4
Заробітчанство в Росії	3
"Човниковий" бізнес (поїздки за товаром за кордон і його продаж в Україні)	1
<i>Інша діяльність, що приносить дохід</i>	11
<i>У приватника на будівництві</i>	10
<i>Випадкові заробітки</i>	0,4
<i>У лісництві</i>	0,3
<i>Репетиторство</i>	0,3
<i>Підприємець</i>	0,2
<i>Навчаюсь</i>	0,1
<i>Сітвовий маркетинг</i>	0,1

Загалом, одним або кількома із перелічених вище видів неформальної зайнятості охоплені, за їхнім визнанням, близько 82% респондентів або членів їхніх сімей. Найбільш поширеним видом додаткової зайнятості селян є вирощування овочів та фруктів для продажу. Цим видом діяльності, зокрема, займаються 42% тих, хто зайнятий лише в ОСГ, 29% зайнятих тільки на сезонних роботах, 27% найманих сільськогосподарських працівників. Зокрема, 46% опитаних Центру України займаються вирощуванням овочів та фруктів на продаж, що, можливо, зумовлено орієнтацією на київський ринок збуту.

Регулярне виробництво молочної продукції на продаж є джерелом доходів для 43% працівників сільськогосподарських підприємств і 32% зайнятих виключно в ОСГ. Цей вид додаткової зайнятості поширений, насамперед, серед селян Поділля (41% зазначили, що вони або члени їхніх сімей займаються такою діяльністю) та Північно-Західного регіону (40%).

28% респондентів або членів їх сімей Південно-Східного та 18% Північного регіонів України займаються виробництвом м'яса для продажу. Цим видом діяльності займається чверть найманих працівників сільськогосподарських підприємств, п'ята частина осіб, зайнятих в ОСГ, та кожен п'ятий сільський підприємець.

Птицю та яйця для продажу особливо активно виробляють селяни Центрального (28%) і Південно-Східного (35%) регіонів. Цим видом діяльності для отримання додаткового доходу займається п'ята частина підприємців (22%), осіб, зайнятих в ОСГ (20%), та зайнятих на сезонних сільськогосподарських роботах (20%).

Заробітчанством в інших країнах займається 16% респондентів або членів їхніх сімей у Південно-Західному регіоні, по 8% – у Північно-Західному та на Галичині.

Половину із тих, хто не займається жодним із перелічених у таблиці видів діяльності (18% серед усіх опитаних), які приносять дохід, складають пенсіонери, що цілком природно з огляду на трудозатратність більшості з цих способів заробітку. Загалом, серед пенсіонерів не займаються жодним із видів додаткової діяльності 28%. Менш активно залучені до таких видів діяльності мешканці села, зайняті у несільськогосподарських сферах. Так, серед найманих працівників несільськогосподарських підприємств тих, хто не охоплений жодним із видів додаткової зайнятості, 21%.

Найменше тих, хто має додаткові заняття, що приносять дохід, серед мешканців промислових регіонів: Північно-Східного (31% не займаються жодним із видів додаткової діяльності), Південно-Східного (24%), Донбасу (22%), Півночі (22%).

2. РОЛЬ І МІСЦЕ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ У ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Селянське господарство, що було історичною основою ведення сільського господарства українців, не втратило свого значення і зараз. Для переважної більшості сільського населення особисте господарство є сферою прикладання праці, що забезпечує сільські родини продуктами харчування та грошовими доходами. Протягом 1998–2000 рр. у рамках соціального моніторингу аграрних реформ (Проект приватизації землі та реорганізації КСП в Україні)* проводилися дослідження джерел доходів сільських домогосподарств та їх значення для селян. У процесі дослідження було з'ясовано, що найважливішим джерелом доходів сільського домогосподарства було особисте підсобне господарство (ОПГ), частка якого у структурі доходів постійно зростала. За даними опитування 2000 р., 83% селян вважали дуже важливим джерелом забезпечення добробуту своїх сімей доходи, отримані від особистого підсобного господарства. У 2000 р. респондентів просили приблизно оцінити частки доходів, отриманих від сільськогосподарського підприємства та особистого підсобного господарства, якщо прийняти за 100% річний сукупний дохід домогосподарства. У середньому дохід від ОПГ склав 65%, а дохід від зайнятості у сільгосппідприємстві — 23%, тобто, у середньому, частка доходу, отримана від ОПГ, майже втричі перевищувала частку доходу від зайнятості у сільгосппідприємстві. Одним із завдань дослідження "Стан та

* Осташко Т. О. Ринкова трансформація аграрного сектора. – К.: Фенікс, 2004. – С. 121.

перспективи українського села" 2005 року стало вивчення тенденцій щодо зміни ролі особистого селянського господарства (до 2003 року — особистого підсобного господарства) у життєдіяльності сільського населення.

Із статистичних даних відомо, що частка селян, зайнятих тільки в особистих селянських господарствах, зростає відповідно до скорочення зайнятих у сільськогосподарських підприємствах. За даними дослідження "Стан та перспективи українського села" (2005 р.) частка селян працездатного віку, зайнятих тільки в особистому селянському господарстві, склала 10%. Однак ця цифра суттєво варіює залежно від регіону й типу сільського поселення. Меншою від середньої (меншою 10%) є частка самозайнятих в ОСГ селян працездатного віку на Галичині, у Північно-Західному, Подільському, Центральному, Північному та Південно-Східному регіонах та середньонаселених селах (з чисельністю населення від 501 до 1000 осіб та від 1001 до 3000 осіб.). Натомість, більший від середнього (понад 11%) показник самозайнятих в ОСГ — у Південно-Західному, Північно-Східному, Південному регіонах, у Донбасі, в малих (до 500 осіб) та великих (від 3001 до 5000 осіб і більше) селах.

Виробництвом продукції у власних або спільних із родичами ОСГ займаються також сільські пенсіонери (крім хворих та немічних), частка яких у вибірці склала 37%. Решта груп респондентів визначала свій статус як "працівники виробничої та невиробничої" сфери села, безробітні тощо. Із результатів розподілу даних опитування щодо самовизначення статусу зайнятості важко оцінити справжнє охоплення сільських жителів працею в ОСГ. Більш об'єктивні дані отримано в ході аналізу результатів відповіді на запитання про наявність особистого (підсобного, присадибного) господарства (городу, садка, худоби). З усіх опитаних сільських мешканців 94% ствердно відповіли на це запитання (див. рис. 2.1).

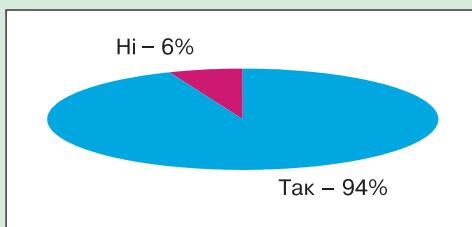

Рис. 2.1. Розподіл відповідей респондентів на запитання: "Чи маєте Ви особисте селянське (присадибне, підсобне) господарство (город, садок, худобу тощо)?", % респондентів

Основним мотивом ведення ОСГ є виробництво сільськогосподарської продукції, яка, у свою чергу, може або використовуватися для власних потреб, або обмінюватися чи продаватися.

За даними опитування, продають частину виробленої продукції 38% власників ОСГ, а обмінюють на іншу продукцію або послуги — 14%. Проте переважно вироблена в ОСГ

Рис. 2.2. Розподіл відповідей респондентів на запитання: "Яке значення для Вашої сім'ї має сільськогосподарська продукція, вироблена в особистому селянському господарстві? ", % власників ОСГ (респондент міг зазначити всі варіанти відповіді)

сільськогосподарська продукція використовується для власних потреб: для 56% селян ця продукція є основним джерелом харчування їхніх сімей (у Північно-Західному регіоні — для 74%, Північно-Східному — для 70%), а ще для 30% — додатковим джерелом харчування (рис. 2.2).

Серед особистих селянських господарств, що виробляють продукцію на продаж, кожне п'яте реалізовувало до 25% виробленого, 12% — до половини, а 6% — понад половини виробленої сільськогосподарської продукції. Спостерігається диференціація у регіональному аспекті. Менше чверті виробленої продукції продають 36% селян у Поліссі (Північно-Західному регіоні). Від половини до двох третин виробленого продають 18% селян Придніпров'я (Південно-Східного регіону). Найбільша частка тих, хто реалізує понад 75% вирощеної продукції, проживають у Південному регіоні України.

Отже, товарними (такими, що виробляють продукцію на продаж або обмінюють на іншу продукцію) можна вважати половину ОСГ. Аналіз товарності включає також дослідження місць і каналів збуту агропродовольчої продукції та перспективи розширення виробництва і реалізації продукції. Найчастіше продукція реалізується у власному селі (на це вказали 32% власників ОСГ). Можна припустити, що більшість цієї продукції обмінюється або продається незначна її частина, і не за високою ціною, адже статки та можливості приблизно однакові. У Північно-Західному регіоні понад 50% селян реалізують вироблену в ОСГ продукцію у своїх населених пунктах. Дослідження виявило, що найчастіше реалізують свою продукцію у власних населених пунктах мешканці найменших сіл: 40% тих, хто реалізує продукцію власного виробництва у своїх населених пунктах, проживають у селах із чисельністю населення до 500 осіб. Це може бути пов'язано із неперспективністю сіл, віддаленістю їх від магістралей та міст, переважанням у структурі населення людей похилого віку. Натомість 16% опитаних власників ОСГ продають свою продукцію в районних центрах і 11% — в обласних (див. рис. 2.3).

Рис. 2.3. Розподіл відповідей респондентів на запитання: **"Де, в основному, Ви реалізуєте (продаєте, обмінюєте) свою вирощену в особистому селянському господарстві сільгосппродукцію?"**, % власників ОСГ (респондент міг зазначити всі варіанти відповіді)

Дослідження каналів реалізації виробленої на продаж продукції виявило, що найпоширенішим каналом реалізації є ринок: 60% товарних ОСГ реалізують сільгосппродукцію на організованих або стихійних ринках (40% та 20% відповідно). У регіональному аспекті цей канал реалізації найбільше використовується в областях Південно-Східного регіону, а у поселенському аспекті — у найменших селах (до 500 осіб). Понад 40% товарних ОСГ реалізують вироблену продукцію посередникам (у своєму селі та в інших населених пунктах), а 27% — організованим регулярним збирачам продукції (див. рис. 2.4.). Останній канал є привабливим для жителів малих сіл, переважно віддалених, з недостатньо розвинутою транспортною інфраструктурою, де для продажу виробляється невелика кількість продукції і мешкають люди переважно похилого віку.

У магазин, заготконтору чи безпосередньо переробному підприємству продукцію постачають в середньому 10% усіх власників товарних ОСГ. Ці канали реалізації продукції залишаються малопривабливими для сільгоспвиробників через невідповідність. Лише 19% опитаних (найбільше — у Північно-Західному (38%) та Південно-Східному (35%) регіонах) здавали протягом останніх двох років молодняк великої рогатої худоби або свиней переробним підприємствам або цехам сільгоспвиробництв. З них майже третина не отримували доплату за продану на забій або переробку худобу з підвищеними ваговими кондиціями, тому що не знали про таку можливість, 18% просто не доплатили, лише кожен четвертий отримував доплату.

Таким чином, понад чверть власників ОСГ реалізують вироблену у своєму підсобному господарстві продукцію. Однак, чи є доход від продажу цієї продукції достатнім для того, щоб вважати ОСГ справді товарним з подальшою перспективою розвитку фермерського господарства? Майже половина (48%) селян продають свою продукцію за ціною, нижчою, порівняно із ціною на аналогічну продукцію на організованому ринку найближчого міста (селища). Ще 43% — приблизно за такою ж, як на ринку, ціною (див. рис. 2.5). Серед тих, хто вважає, що продає свою продукцію за зниженою

Рис. 2.4. Розподіл відповідей респондентів на запитання: **"Кому, в основному, Ви реалізуєте (продаєте, обмінюєте, даруєте) сільгосппродукцію?"**, % респондентів–власників товарних ОСГ (респондент міг зазначити всі варіанти відповіді)

ціною, 38% оцінюють таку різницю в цінах до 20%, ще у 27% продавців ціна нижча на 21–40%, а у третини — на 41–61%. Хоча ці оцінки є суб'єктивними, однак вони дають підстави висловити припущення про несприятливі умови реалізації продукції дрібних сільгоспвиробників.

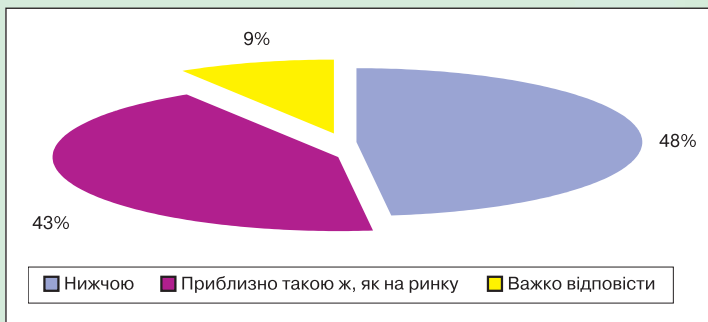

Рис. 2.5. Розподіл відповідей респондентів на запитання: **"За якою ціною, порівняно з ціною організованого ринку в найближчому місті (селищі), Ви переважно реалізуєте (продаєте, обмінюєте) свою продукцію?"**, % респондентів–власників товарних ОСГ

Одержані результати дозволяють також зробити припущення щодо мотивів реалізації продукції ОСГ. З одного боку розміри та продуктивність особистих підсобних

господарств сільського населення орієнтовані переважно на підтримання життєдіяльності сільських сімей і не можуть приносити суттєвих прибутків. Це підтверджують дані опитування, згідно з якими для переважної більшості селян сільгосппродукція, вироблена в ОСГ, є основним чи додатковим джерелом харчування, а третина опитаних або обмінює її на іншу, або віддає батькам, друзям, знайомим, родичам. З іншого боку, майже 40% селян продають вироблену продукцію, однак значну частину — за цінами, нижчими, ніж ціни на організованому ринку. Отже, йдеться не про продаж задля отримання вагомого прибутку, а про реалізацію надлишків. Цей висновок підтверджують відповіді сільських жителів на запитання щодо прибутковості особистих селянських господарств. Лише 32% вважають свої господарства прибутковими, 58% — не вважають, 10% — не визначилися. Відповіді селян різних регіонів на запитання щодо прибутковості ОСГ суттєво відрізняються. Найбільша частка селян, що вважають свої ОСГ прибутковими, у Поліссі та Придніпров'ї (Північно-Західний регіон — 44,5%, Південно-Східний — 59,3%), а найменша — на Галичині (7,6%) й Слобожанщині (Північно-Східний регіон — 14,5%).

Трансформаційні процеси в аграрному секторі країн з перехідною економікою супроводжувалися перетвореннями у складі та структурі виробників сільськогосподарської продукції на користь середніх, дрібних і великих приватних товарних господарств (ферм) або їх об'єднань, а фермер став синонімом типового ринкового сільськогосподарського виробника. На жаль, фермерство в Україні все менше розглядається як один з провідних варіантів розвитку вітчизняного аграрного сектора. Понад три чверті селян не хотіли б організувати на базі своїх ОСГ сімейне фермерське господарство. Лише 15% погодилися б, причому 5% — за певних умов, серед яких найчастіше згадуються наявність коштів, землі та техніки для її обробітку, державна підтримка (кредитування, дотування та налагодження каналів і гарантії збуту). Найбільша кількість охочих започаткувати сімейний фермерський бізнес проживає на Півдні України (17% бажаючих і ще 6% — за певних умов), що пов'язано з відносно невеликою кількістю та щільністю сільського населення, гарними ґрунтово-кліматичними умовами і можливістю вирощувати високоприбуткову овочево-фруктову продукцію, соняшник тощо. 15% селян Північного регіону також хотіли б розвивати фермерські господарства, що може бути пов'язано з їх розташуванням поблизу Києва. 12% селян Полісся (Північно-Західний регіон) хотіли б створити сімейні фермерські господарства за певних умов — тут традиційний район розвитку молочного скотарства, яке за умов державної підтримки може бути досить прибутковим. Найменш оптимістично щодо організації власного сімейного фермерського бізнесу налаштовані селяни Поділля і Галичини — відповідно 90% і 82% власників ОСГ тут не хочуть стати фермерами.

Ведення власного сільськогосподарського бізнесу (фермерського типу) включає багато аспектів: підприємливість, поінформованість щодо ринкової кон'юнктури, налагоджені канали збуту продукції, оптимальне фінансування, кредитування тощо.

Натомість, функціонування ОСГ, що здійснюється переважно в межах натурального або напівнатурального типу, вимагає менших витрат, і досить часто продовжує використовувати ресурси сільськогосподарського підприємства.

Згідно з даними загальнонаціонального опитування 2000 року понад половина працівників і пенсіонерів сільгоспідприємств вважали, що виробництво продукції в їхніх особистих підсобних господарствах залежить від можливостей сільгоспідприємства, членами якого вони є*. Лише 24% респондентів тоді вважали свої підсобні господарства незалежними від сільгоспідприємства. Значна частка респондентів (25%) не відповіли на це запитання, що цілком зрозуміло з огляду на поширення такого негативного явища, як розкрадання майна сільгоспідприємств (див. рис. 2.6). Ще п'ять років тому сільськогосподарські підприємства повністю або частково забезпечували сільські домогосподарства кормами, насінням, добривами, молодняком худоби і птиці, послугами з оранки городів, транспортними послугами тощо. Для 29% респондентів, які визнали залежність своїх підсобних господарств від сільгоспідприємства, вона була значною, ще для 43% — незначною (див. рис.2.6).

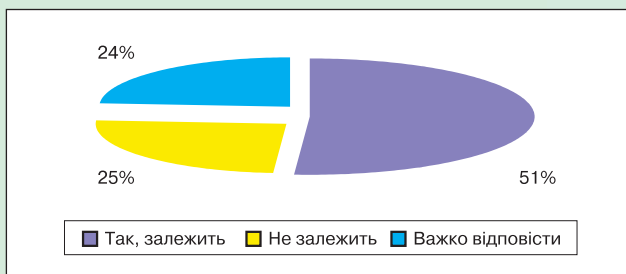

Рис. 2.6. Розподіл відповідей респондентів у 2000 р. на запитання:

"Чи залежить виробництво продукції у Вашому підсобному господарстві від можливостей (наявних ресурсів) сільськогосподарського підприємства (орендна плата натурою, можливість "виписати", "дістати", отримати корми, насіння, добрива, оранку тощо)?",
% респондентів—власників товарних ОСГ

Натомість у 2005 р. лише у 15% селян (переважно у мешканців малих сіл (26%) та жителів Південно-Східного (57%) регіону) існувала значна залежність виробництва продукції у власному підсобному господарстві від можливостей та наявних ресурсів сільськогосподарського підприємства. Ще у чверті опитаних така залежність була незначною (див. рис. 2.7). Отже, за п'ять років реформування сільгоспідприємств зменшилася залежність від них сільських домогосподарств і відповідно зросла частка сільських домогосподарств, які самостійно вирішують проблеми ресурсного забезпечення своїх селянських господарств — до 54% у середньому (а у західному Поліссі — 66%).

* Осташко Т. О. Ринкова трансформація аграрного сектора. – К.: Фенікс, 2004. – С. 123.

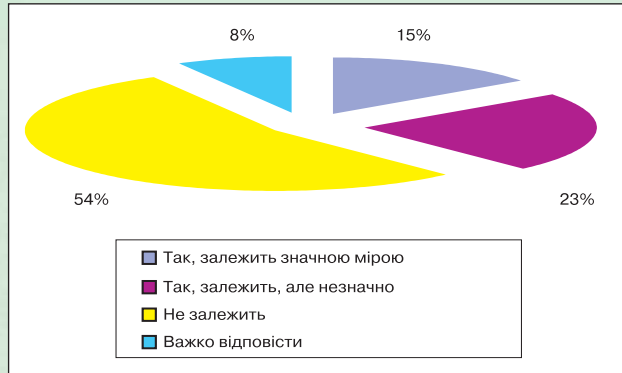

Рис. 2.7. Розподіл відповідей респондентів у 2005 р. на запитання: **"Чи залежить виробництво продукції у Вашому підсобному господарстві від можливостей (наявних ресурсів) сільськогосподарського підприємства (орендна плата натурою, можливість "виписати", "дістати", отримати корми, насіння, добрива, оранку тощо)?"**,
% респондентів – власників товарних ОСГ

Правові, організаційні, економічні та соціальні засади ведення особистого селянського господарства було визначено у Законі України "Про особисте селянське господарство" (№742-IV), прийнятому ще у травні 2003 р. З усіх селян-власників ОСГ, на яких, власне, спрямована основна дія закону, про його існування знають лише чверть. Найвищу обізнаність мають жителі Південно-Східного регіону (41%) та Поділля (32%), а також працездатні працівники від 36 років (32%). Лише 6% селян вважають, що прийняття цього закону сприяло вирішенню певних проблем їх власного ОСГ (лише у Південно-Східному регіоні цей показник сягнув 25%). Майже 70% респондентів негативно відповіли на це запитання, ще чверті було важко визначитися з відповіддю.

Відповідно до чинного законодавства України ознакою особистого селянського господарства є те, що вироблена в ньому сільськогосподарська продукція призначена, насамперед, для власного споживання, отже, діяльність, пов'язана з веденням особистого селянського господарства, не відноситься до підприємницької діяльності, тому власники ОСГ не вважаються суб'єктами підприємницької діяльності. Майже дві третини селян позитивно оцінюють цю норму. Ще третині було важко визначитися з відповіддю.

Якби виникла необхідність і власники ОСГ, які реалізують вироблену продукцію, змушені були зареєструватися суб'єктами підприємницької діяльності (стати приватним підприємцем), то 35% із них скоріше за все шукали б можливість продати продукцію там, де не вимагали б документів про реєстрацію, 23% — скоротили б виробництво

продукції до потреб родини, кожний десятий припинив би продавати продукцію власного підсобного господарства, а 21% респондентів не визначилися із відповіддю на поставлене запитання. Лише 4% погодилися б на реєстрацію, але за умов помірних податків та дотацій на виробництво з боку держави.

Статтю 4 закону про ОСГ визначається, що вони "підлягають обліку, який здійснюють сільські, селищні, міські ради за місцем розташування земельної ділянки в порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади з питань статистики"* . Насправді ж лише 23% власників ОСГ підтвердили факт обліку виробленої ними продукції сільськими (селищними) радами. Найкращим чином ця законодавчо встановлена робота проводиться на Поліссі (Північно-Західний регіон — 58% опитаних підтвердили факт обліку), найгірше — на Донбасі (2% ОСГ обліковувалися). Половині селян взагалі байдуже, чи буде обліковуватися вироблена ними в ОСГ продукція, чи ні, кожний п'ятий ставиться до цього позитивно або ще не визначився (див. рис.2.8.).

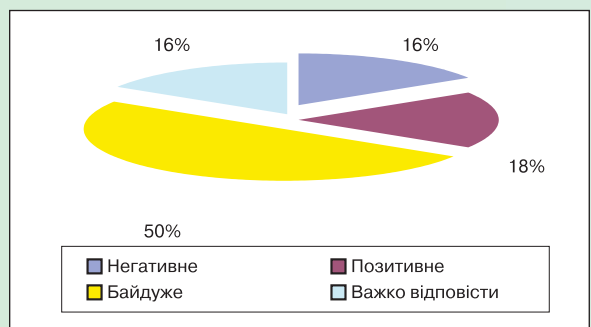

Рис. 2.8. Розподіл відповідей респондентів на запитання:

"Яке Ваше ставлення до того, що вироблена в особистих селянських господарствах продукція обліковується (принаймні має обліковуватися)?", % респондентів–власників товарних ОСГ

Однак 15% респондентів (у Південному регіоні — 28%, серед жителів малих сіл — 23%) не подобається факт обліку їхньої продукції переважно через побоювання сплати податку та можливі зловживання з боку контролюючих органів.

У статті 7 закону про ОСГ прописано основні права та обов'язки членів особистих селянських господарств. Серед них — права відкривати рахунки в установах банків й отримувати кредити; отримувати трудову пенсію, а також інші види соціальної державної допомоги та субсидії; отримувати дорадчі послуги; брати участь у конкурсах сільськогосподарських виробників для отримання бюджетної підтримки відповідно до загальнодержавних і регіональних програм; об'єднуватися на добровільних засадах у виробничі товариства, асоціації, спілки з метою координації своєї діяльності, надання взаємодопомоги та захисту спільних інтересів тощо.

* Закон України "Про особисте селянське господарство" // Відомості Верховної Ради – 2003. – №29. – С. 232.

Чи користуються члени ОСГ наданими їм законодавцями правами? На жаль, відповідь на це запитання поки що є негативною. Так, 96% респондентів відповіли, що не брали протягом останніх двох років кредит у банку на потреби особистого селянського господарства (переважно через відсутність потреби (44%) або можливості (4%) у кредиті, через великі відсотки (6%) тощо). Про можливість брати участь у конкурсах сільгоспвиробників для отримання бюджетної підтримки на ОСГ із загальнодержавних і регіональних програм взагалі не чули 18% селян, а решта 82% не брали в них участі. З усіх опитаних 98% власників ОСГ не отримували протягом останніх двох років бюджетної підтримки на ОСГ із загальнодержавних і регіональних програм. Більшість селян (93%) ведуть свої підсобні господарства індивідуально, не об'єднуючись на добровільних засадах у виробничі товариства, асоціації, спілки з іншими ОСГ.

Підтримці дрібних сільгоспвиробників покликаний сприяти Закон "Про сільськогосподарську дорадчу діяльність", одне з завдань якого — надання практичної допомоги дрібним сільськогосподарським товаровиробникам в освоєнні ринкових методів господарювання, щоб вони стали повноправними суб'єктами аграрних ринків. Більше третини селян погодилися з необхідністю послуг дорадчих служб (агрономів, зоотехніків, економістів тощо) для ведення власного господарства, причому 7% з них згодні за них платити.

Питання пенсійного забезпечення сільськогосподарських працівників завжди було і залишається надзвичайно складним, а членів ОСГ — ще й невирішеним. Половина селян працездатного віку (жінок до 55 років та чоловіків до 60 років) стурбовані невизначеністю з приводу власної пенсії у майбутньому. Серед молоді до 35 років цей показник становить 63%, а тих, кому від 36 років і до 55–60 років — 75%. Однак право членів ОСГ отримувати трудову пенсію гарантоване законом про ОСГ. Більше того, у статті 9 наголошується, що "члени особистих селянських господарств підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню та пенсійному забезпеченню, а пенсійне забезпечення членів особистих селянських господарств та сплата ними збору до Пенсійного фонду України здійснюються відповідно до законодавства про пенсійне забезпечення та загальнообов'язкове державне пенсійне страхування"*.

Отже, на власну пенсію пропонується заробляти самому, здійснюючи внески до Пенсійного фонду. На таку пропозицію згодні пристати близько 20% селян (на Галичині таких — третина), сплачуючи щомісяця здебільшого 15–30 грн. за умови стабільної роботи та зарплати і гарантії повернення цих грошей у майбутньому. Кожен п'ятий стверджує, що за нього внески до Пенсійного фонду платять підприємство.

Окрім прав члени ОСГ мають також певні обов'язки (дотримуватися вимог земельного законодавства та законодавства про охорону довкілля; підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі; своєчасно сплачувати

* Закон України "Про особисте селянське господарство" // Відомості Верховної Ради – 2003. – №29. – С. 232.

земельний податок або орендну плату; дотримуватися чинних нормативів щодо якості продукції, санітарних, екологічних та інших вимог відповідно до законодавства; надавати сільським, селищним, міським радам необхідні дані щодо їх обліку тощо). Результати опитування свідчать, що обов'язки, покладені державою на селян, виконуються ними сумлінно. Так, 84% респондентів стверджують, що дбають про підвищення родючості ґрунтів у власному господарстві (найбільший цей показник у Південно-Східному регіоні — 94%, найменший — на Донбасі (70%). Своєчасно сплачують земельний податок або орендну плату за використовувану землю 90% власників ОСГ (70% роблять це регулярно, 20% — іноді з затримками). Відповіді на запитання про дотримання чинних нормативів щодо якості продукції, санітарно-екологічних та інших вимог виявилися не зовсім однозначними. Четверть опитаних зазначили, що немає потреби у контролі за дотриманням стандартів для продукції, яка виробляється в ОСГ, ще 14% не мають ніякої інформації про існування таких нормативів. Однак половина членів ОСГ вважають, що спроможні дотримуватися чинних нормативів (з них 10% — за умови відповідного навчання та організації контролю якості).

У законі про ОСГ зазначається, що окрім виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків, господарська діяльність може бути також спрямована на "надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму"* . Такий різновид господарської діяльності у сільській місцевості набув значного розвитку у розвинутих країнах і поступово стає на порядок денний у нас. Однак дослідження виявило низьку поінформованість сільських мешканців щодо сільського зеленого туризму. Лише п'ята частина селян знає, що таке зелений туризм, ще 24% дещо чули про це, а понад половина опитаних нічого про це не знає. Найвищий рівень обізнаності демонструють жителі традиційних туристських регіонів: Південно-Західного (34%), Північного (26%) та Галичини (22%). З усіх опитаних кожен десятий погодився б приймати в своїй оселі туристів, а ще 6% погодилися б на це за певних умов, серед яких основними є: благоустрій та облаштування оселі, навчання й підтримка (у тому числі фінансова) з боку місцевих і державних органів влади, розвиток відповідної інфраструктури. Найбільшу зацікавленість щодо можливості приймати у своїх оселях туристів виявили жителі Північного (20%), Південно-Західного (17%) та Південного (13%) регіонів.

Зважаючи на те, що основною умовою прийняття і розміщення туристів називається відповідний рівень облаштування оселі, у респондентів поцікавилися, чи погодилися б вони створити належні умови для відпочиваючих (душ, туалет, харчування тощо). Загалом на це погодилися б 15% опитаних, відмовилися — 38%, не змогли визначитися з відповідями — 47%. Готовий облаштувати свою оселю для прийому туристів кожен п'ятий сільський житель Закарпаття та Буковини, Північно-го регіону та Півдня.

3. РОЗВИТОК ПІДПРИЄМНИЦТВА У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ

3.1. Ставлення до підприємництва та підприємців і готовність залучитися до підприємницької діяльності

Сприяння розвитку підприємництва і системна державна підтримка приватної ініціативи могли б відчутно знизити негативний вплив трансформаційних процесів у сільськогосподарському секторі, які призвели до різкого скорочення робочих місць у сільській місцевості й як наслідок негативно вплинули на соціально-економічний розвиток села. На жаль, внаслідок відсутності державної політики розвитку сільської місцевості України заходи підтримки сільського підприємництва та розвитку приватної ініціативи не є послідовними і залишаються в більшості випадків суто декларативними.

Загальнонаціональне дослідження "Стан та перспективи українського села" дає можливість отримати об'єктивну інформацію щодо сучасного стану розвитку підприємництва на селі, його значення у формуванні доходів і зайнятості, очікувань та рівня приватної ініціативи мешканців села.

За результатами дослідження більшість опитаних селян позитивно ставиться до підприємців, які працюють в їхньому селі. Близько третини респондентів виявили нейтральне ставлення і лише 6% — негативне (рис. 3.1.1).

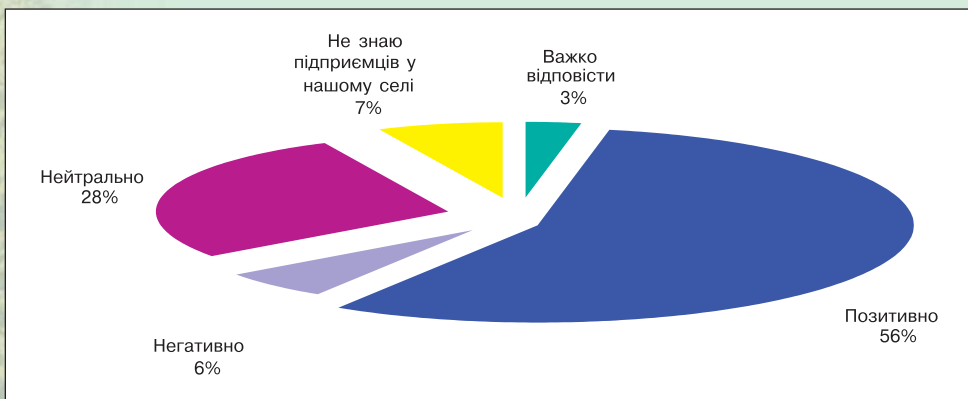

Рис. 3.1.1. Розподіл відповідей на запитання:
"Як Ви ставитесь до підприємців, які працюють у Вашому селі?",
% респондентів – власників товарних ОСГ

Ставлення респондентів до місцевих підприємців обумовлюють такі соціально-економічні й демографічні чинники як матеріальний стан, освіта і вік.

Найбільш позитивно сприймають місцевих підприємців селяни, які відносять себе до

матеріально забезпечених. Якщо серед респондентів з "дуже низьким" матеріальним станом частка лояльно налаштованих до підприємців становить менше половини (41%), то серед опитаних із "середнім" матеріальним станом — 58%, а серед осіб з матеріальним станом "вищим середнього"* — три чверті (74%).

Схожа тенденція спостерігається і в освітніх групах. Серед респондентів, що не мають повної середньої освіти, прихильно до підприємців ставляться менше половини (з початковою освітою — 46%, а з неповною середньою освітою — 48%). І навпаки, серед тих, хто має повну загальну освіту, частка прихильників перевищує половину (60%), а серед осіб з вищою освітою їх дві третини (67%).

З віком позитивне ставлення до підприємців зменшується: якщо серед молоді (віком до 35 років) частка тих, хто симпатизує підприємцям, становить 63%, то серед людей пенсійного віку — 49%.

Хоча серед селян більшість позитивно ставиться до місцевих підприємців, утім прагнення започаткувати власний бізнес виявляють набагато менше. Серед усіх опитаних лише 5% займаються підприємництвом: 3% — легально (офіційно) і 2% — неофіційно. Крім того, 14% опитаних висловили беззаперечне бажання зайнятися підприємництвом, а ще 4% погодилися б відкрити власну справу за певних умов. Натомість негативно поставилися до перспективи особисто зайнятися підприємництвом 72% опитаних.

Прагнення випробувати себе на ниві підприємництва демонструє передусім молодь (коефіцієнт кореляції між віком та готовністю відкрити власний бізнес $r=0,3$): серед цієї вікової групи беззаперечне бажання зайнятися підприємництвом висловили 28%, тоді як серед осіб середнього віку таких лише 15%, а серед пенсіонерів практично немає (2%).

Особи з вищою освітою не надто охоче прагнуть займатися підприємництвом у селі: відповідний показник для цієї освітньої групи становить 12% — такий же, як і для респондентів з базовою середньою освітою (11%). Більше охочих — серед осіб з базовою вищою (19%) та повною середньою (17%) освітою і практично відсутні бажаючі — серед респондентів з початковою освітою (2%).

Що стосується соціально-професійних груп, то беззаперечне бажання започаткувати власну справу найчастіше демонструють зареєстровані безробітні (25%), наймані працівники сільгосппідприємств (24%) та працездатні особи, зайняті в особистому господарстві (24%).

Слід також додати, що чоловіки вдвічі частіше виявляють готовність займатися підприємництвом, ніж жінки (відповідно 19% та 10%).

Окремо про специфіку галузевих орієнтацій тих, хто бажав би започаткувати власну справу. Найчастіше висловлюються прагнення реалізувати власні зусилля у сфері:

---

*Тут і надалі – включаючи осіб з "високим" рівнем матеріального стану.

- сільського господарства (5%),
- торгівлі (4%),
- надання побутових послуг (2%),
- транспортних послуг (1%),
- будівництва та виробництва будівельних матеріалів (1%),
- інше (1%)*.

Говорячи про своє бажання займатися підприємництвом у сфері сільського господарства, переважна більшість не конкретизувала, яку саме діяльність вони мають на меті. Лише одиниці вказували бажану спеціалізацію, зокрема, вирощування великої рогатої худоби, зернових, бройлерів, бджільництво. Треба думати, саме для цієї групи респондентів бажання започаткувати власну справу є усвідомленим, а відтак — більш реалістичним.

Говорячи про бажання займатися торгівлею, респонденти найчастіше мають на увазі реалізацію промислової продукції. Йдеться насамперед про одяг, про зайняття "човниковим" бізнесом. В окремих випадках респонденти висловили бажання відкрити аптечний кіоск та ветеринарну аптеку.

Ті опитані, що орієнтовані займатися реалізацією сільгосппродукції, як правило, мали на увазі заготівлю і збут м'яса. Важливо відзначити, що тільки одиниці висловили намір зайнятися переробкою сільгосппродукції — виробляти ковбасу, макаронні вироби.

Говорячи про свою готовність надавати побутові послуги, респонденти були найбільш конкретні та різноманітні у своїх планах. Зокрема йшлося про надання послуг перукаря, з пошиття одягу, з ремонту взуття, квартир, авто- та побутової техніки, послуг зеленого туризму, розважальних закладів.

Ті, хто висловлював бажання виробляти будівельні матеріали, найчастіше мали на увазі виготовлення столярних виробів — вікон, дверей.

Серед 5% респондентів, які вже офіційно чи неофіційно займаються підприємництвом, переважна більшість здійснює свою діяльність у сфері сільського господарства, торгівлі та побутових послуг. У сфері торгівлі домінують купівля-продаж одягу, зайняття "човниковим" бізнесом, мало хто займається закупівлею і збутом сільгосппродукції.

Респонденти (4% від загальної кількості), які погодилися б зайнятися підприємництвом за певних обставин, головними передумовами для започаткування бізнесу вважають наявність стартового капіталу ("знайти стартовий капітал", "доступні кредити", "розширити землі") та сприятливі умови господарювання ("стабільність економічних умов", "реєстрація за один день", "низькі податки", "паритет цін", "вища ціна на хліб" тощо).

Як свідчать результати опитування, саме відсутність стартового капіталу й несприятливе підприємницьке середовище насамперед утримують селян від започаткування власного бізнесу (див. табл. 3.1.1). До трійки найвпливовіших чинників,

* Сума відсотків (14%) відповідає кількості респондентів, що висловили безумовне бажання займатися підприємницькою діяльністю.

що перешкоджають селянам започаткувати свою справу, входить також відсутність необхідних знань та навичок.

Таблиця 3.1.1

Розподіл відповідей респондентів на за питання:
"Що утримує Вас від започаткування власного бізнесу?",
 % респондентів-власників товарних ОСГ

	Серед респ:	
	бажають зайнятися підприємництвом	не бажають займатися підприємництвом
Відсутність початкового капіталу	81	45
Високі податки	33	20
Відсутність необхідних знань та навичок	21	21
Обмежений доступ і непривабливі умови отримання кредитів	19	10
Складна процедура реєстрації	18	12
Корупція органів влади і контролюючих органів	17	16
Несприятливе законодавство	15	14
Низький рівень інформації	11	7
Відсутність власної ідеї	10	15
Інше	9	38
У тому числі: вік	2	26
погане здоров'я	1	4
відсутність бажання	-	4

Вагомість обставин, що перешкоджають селянам започаткувати власний бізнес, є дещо різною для тих, хто бажає зайнятися підприємництвом, й тих, хто не висловлює такого бажання. Бажаючі започаткувати власний бізнес серед перешкод на своєму шляху частіше вказують на відсутність стартового капіталу, високі податки, обмеженість доступу до кредитів. Ті, хто не висловлює бажання займатися бізнесом, частіше вказують на перешкоди особистого плану: похилий вік, погане здоров'я, відсутність власних ідей, наявність малих дітей тощо.

3.2. Дії влади, які, на думку селян, стимулювали б розвиток підприємництва на селі

Під час опитування респондентам запропонували висловити думку щодо того, чи слід владі здійснювати ті чи інші заходи для стимулювання (підтримки) розвитку підприємництва на селі. Переважна більшість (81%) опитаних схвально поставилася до того, щоб підприємці-початківці певний час не сплачували податки. Причому більше половини (59%) вважають, що "податкові канікули" для тих, хто започаткував бізнес, мають бути щонайменше один-два роки (див. рис. 3.2.1).

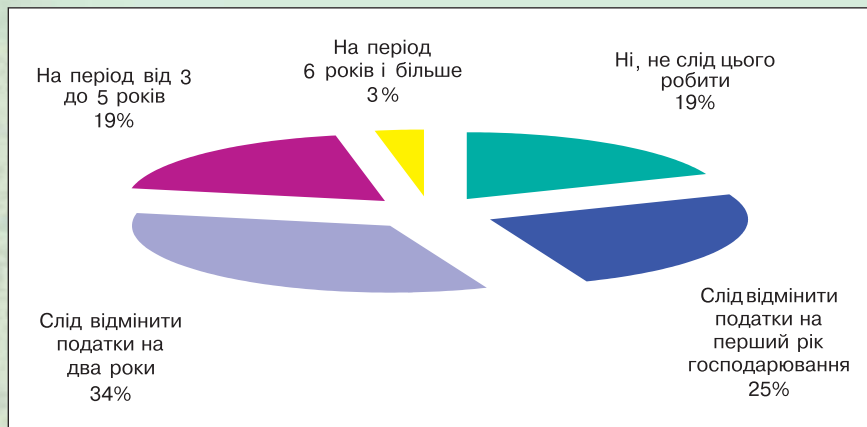

Рис. 3.2.1. Ставлення респондентів до можливості скасування податків для підприємців-початківців, % респондентів—власників товарних ОСГ

Переважна більшість (81%) респондентів вважають за необхідне максимально спростити реєстрацію для тих, хто започатковує свою справу. При цьому три чверті (78%) опитаних схиляються до думки, що реєстрація має обмежуватися поданням відповідної заяви до сільради.

Як вже згадувалося раніше, головною перешкодою на шляху тих, хто прагне розпочати власний бізнес, є відсутність стартового капіталу. Відтак стає зрозумілим позитивне ставлення 71% респондентів до ідеї розробити та впровадити прості механізми і привабливі програми мікrokредитування для сільських підприємців.

Що стосується розмірів кредитів для започаткування справи, то 19% від усіх опитаних вважають прийнятною максимальну межу у 10 тис. гривень, а 18% визначили максимальну суму кредиту в 50 тис. гривень (див. рис. 3.2.2) Отже, більшість тих, хто підтримує кредитування сільських підприємців, висловлюють думку, що для потреб підприємця-початківця найчастіше є достатнім кредит до 50 тис. гривень.

Серед прихильників ідеї кредитування сільських підприємців переважна більшість (71%) вважає, що кредитування має здійснюватися щонайбільше під 5% річних. З них близько половини (44%) опитаних назвали прийнятними 3–5%, а чверть (27%) респондентів вважають, що плата за кредит не повинна перевищувати 2% річних. Лише кожен десятий (11%) респондент позитивно сприйняв банківську ставку в 6–10% і майже ніхто (4%) не сприйняв як прийнятну ставку вище 10%.

Що стосується періоду кредитування, то половина (52%)* опитаних вважає цілком достатнім термін до 5 років. Причому чверть (24%) респондентів взагалі схиляються на

* Тут і далі вказується відсоток для респондентів, які позитивно ставляться до самої ідеї кредитування.

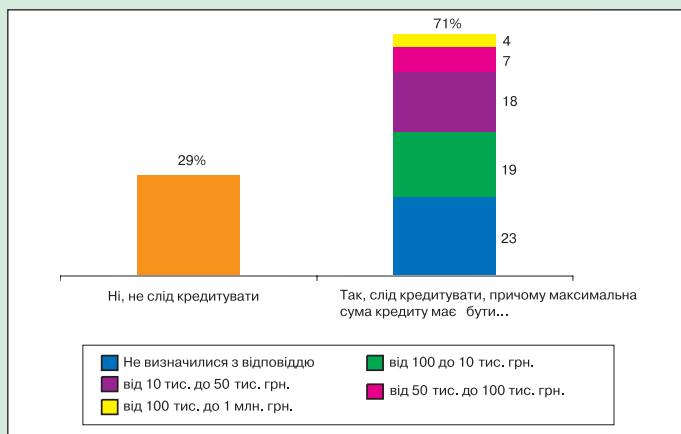

Рис. 3.2.2. Думка респондентів щодо доцільності впровадження системи мікrokредитування підприємців-початківців та максимальної суми кредиту, % респондентів – власників товарних ОСГ

користь короткотермінового кредитування від одного до трьох років. На користь довгострокового кредитування на період від 11 років і більше висловилися лише 17% опитаних, близько третини (31%) вважає цілком прийнятний термін кредитування від 6 до 10 років.

Третина усіх респондентів важливою умовою кредитування (з огляду на його прийнятність) вважає відсутність застави. З цього слід зробити висновок, що розвиток іпотечного кредитування може мати певні труднощі на селі, враховуючи консервативні настрої селян, їх небажання закладати землю.

Особливо схвально була сприйнята респондентами ідея про надання сільським підприємцям можливості безкоштовно отримати необхідну інформацію, знання та навички (загалом позитивно поставилися до цього 85% опитаних). Більше половини (59%) опитаних висловилися за те, щоб стимулювати розвиток мережі консультаційних та навчальних послуг, близько половини (44%) прихильно поставилися до ідеї викладання у школі предмету "Основи підприємництва".

Переважна більшість (84%) опитаних виступають за прийняття сприятливого законодавства й розробку механізмів, які стимулювали б приватну ініціативу серед сільських жителів.

Зокрема, більшість (60%) респондентів вважає, що відповідальність представників влади та контролюючих органів за хабарництво і перешкоджання підприємницькій діяльності має бути значно суворішою.

Крім того, близько третини (38%) опитаних висловилися на користь того, щоб рішення про стягнення з підприємців штрафів приймалося лише постановою суду за поданням контролюючого органу.

Під час опитування респондентам поряд з іншими поставили відкрите запитання: **"Що ще слід робити владі для того, щоб сприяти розвитку підприємництва на селі?"**

Серед конструктивних* пропозицій найчастіше фігурували думки про необхідність забезпечення сприятливого податкового клімату для сільських підприємців взагалі, і підприємців-початківців зокрема (на це вказали 11% серед усіх опитаних). Респонденти не вдавалися у подробиці того, як зробити, щоб податки відігравали роль ефективного інструменту економічного стимулювання, а просто казали про те, що *"податки треба знизити", "скасувати податки для початківців", "у випадку неврожаю не платити податки"* тощо.

У 10% випадків вказувалося на необхідність забезпечення доступного кредитування. Зокрема, опитані говорили про те, що сільським підприємцям слід *"надати кредити без застави і під низький процент", "надавати безвідсоткові кредити", "спростити процедури кредитування", "надати стартовий капітал для купівлі або лізингу техніки"* тощо.

Досить багато респондентів говорили про важливість забезпечення для підприємців цивілізованого правового поля, зрозумілих і стабільних правил гри. Зокрема, 5% опитаних наголошували на необхідності створення *дієвого, прозорого та несуперечливого законодавства*, ще стільки ж (5%) вказували на потребу *обмежити неправомірне втручання чиновників у діяльність підприємців і адміністративний тиск на підприємців*.

Крім того, наголошувалося на необхідності *спрощення процедури реєстрації* при започаткуванні бізнесу сільськими підприємцями (згадали 2% респондентів), зважаючи на те, що, як правило, це дрібний бізнес, з малим обігом, фактично — організація самозайнятості.

Незначна кількість опитаних селян говорили, про необхідність розвитку ринкової інфраструктури як важливого чинника сприяння розвитку підприємництва (у тій чи іншій формі це зазначили 3% опитаних). Передусім наголошувалося на тому, що необхідно реорганізувати систему збуту продукції сільських підприємців: *"полегшити збут продукції", "організувати державну приймальню продукції за ринковими цінами"* тощо.

Також вказувалося на необхідність навчання сільських підприємців бізнесовій справі, надання їм необхідної інформації: *"навчати підприємництву", "організувати обмін досвідом між підприємцями", "інформації, нових ідей, нових організацій"*.

Найчастіше (18% респондентів) звучали пропозиції про застосування державою відверто протекціоністських заходів, що суперечать ринковим принципам господарювання. Йшлося не про пільгове кредитування, дотації чи сприяння у вирішенні певних організаційних моментів, а про безкоштовне надання певних ресурсів, причому умови надання та повернення не застерігалися, тобто не передбачалися. Зокрема, неодноразово

* Конструктивних у тому сенсі, що у своїй відповіді респондент, по-перше, дотримувався змістовної канви питання (відповідь стосувалася власне проблеми підприємництва), а по-друге, пропозиції враховували ринковий характер існуючих економічних відносин.

висловлювалися міркування про необхідність *"виділення підприємцям гарних ділянок землі", "забезпечити селян технікою", "забезпечити кормами", "зробити дешеве паливо", "зменшити ціни на все паливо, машини", "видавати добрива на пільгових умовах", "допомагати матеріально".*

Висловлювалися помірковані пропозиції щодо здійснення протекціоністських заходів, умовно прийнятних для ринкової системи. Зокрема, вказувалося на бажаність державної підтримки у вигляді: *"підтримувати дотаціями", "сприяти підвищенню закупівельних цін", "держава має проводити закупівлю сільгосппродукції за ринковими цінами", "утримувати ціни на хліб", "надавати компенсації і субсидії на молоко" тощо.*

Умовно можна виділити дві групи пропозицій, які селяни адресували владі.

Перша, найбільша, об'єднує вимоги про необхідність розвитку соціальної інфраструктури села, надання селу допомоги з державного бюджету (субвенцій), повернення заборгованостей по заробітній платі. Ось типові пропозиції цієї групи: *"підтримати село, повернути борги по зарплаті", "створити умови для роботи молоді", "приділяти увагу сільським мешканцям", "дати пенсіонерам безкоштовну допомогу при оранці та збиранні врожаю", "зрівняти рівень життя сільського та міського населення", "газифікувати село", "наладити водогінну систему", "своєчасно сплачувати людям за оренду земельних паїв, не обурювати".*

Друга група пропозицій, авторами яких є респонденти, що проігнорували тему підприємництва, мають відверто авторитарний характер. Ці пропозиції являють собою фактично авторитарну альтернативу підприємництву і передбачають неринковий (неліберальний) спосіб оптимізації економіки: *"слід навести порядок у країні", "треба посилювати державний контроль", "треба відновити державні сільгосппідприємства", "треба розвивати колгоспи", "в селі не повинно бути підприємців".*

Якщо говорити про соціально-демографічні характеристики соціальної групи, яка ігнорує тему розвитку підприємництва і ставиться до підприємництва і підприємців щонайменше стримано, то насамперед слід пригадати, що серед дорослого населення села третина — це особи пенсійного віку. Якщо в цілому по вибірці не схвалюють ідею скасувати податки для підприємців-початківців 19% респондентів, то серед пенсіонерів — 29%. Якщо в середньому число противників мікродитутування підприємців — 30%, то серед пенсіонерів — майже половина (45%).

За результатами дослідження проблем сільського підприємництва можна зробити висновок, що, незважаючи на відсутність ефективної державної політики розвитку сільської місцевості, певна частина селян поки що не втратила ініціативи, необхідної для розвитку підприємництва.

Сприяння розвитку підприємництва потребує виваженої стратегії, програми послідовних дій та ефективних заходів, які мають базуватися на реалістичному фінансуванні.

Вектор державної політики має бути спрямований на створення сприятливого підприємницького середовища, зрозумілі та обґрунтовані програми і активну взаємодію влади всіх рівнів, підприємців, громадських організацій і безпосередньо сільських мешканців.

Її послідовне впровадження призведе до зростання рівня добробуту сільського жителя, підвищення конкурентноспроможності сільської місцевості.

4. ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ: СТАВЛЕННЯ СЕЛЯН ДО РИНКУ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

До 1 січня 2007 року в Україні діє мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення, а інституційне середовище для повноцінного функціонування земельного ринку формується дуже повільно. Не в останню чергу це зумовлено неформальними чинниками, пов'язаними із консервативним сприйняттям земельного ринку в суспільстві, особливо у сільському середовищі. Проблеми формування земельного ринку викликають найбільше суперечок і у політичному середовищі. З одного боку, без формування земельного ринку аграрна реформа лишається інституційно незавершеною. А з іншого — це найбільш болюче для села питання: економічна доцільність земельного ринку входить у протиріччя із можливими соціальними проблемами. Відповідно суспільна думка у питанні формування ринку земель сільськогосподарського призначення залишається вкрай консервативною. Це підтверджено в ході соціологічного дослідження, де питання земельних відносин були представлені окремим блоком.

Дослідження показало, що 30% усіх опитаних, які брали участь в опитуванні, якби реально мали (або реально мають) земельну частку, виділену в натурі, то вони б хотіли обробляти її власними силами. Ще 28% бажали б передати її в оренду за відсоток від урожаю. А 18% усіх опитаних — в оренду за гроші. При цьому 12% вагалися з відповіддю на це запитання. Загальний розподіл відповідей респондентів на запитання щодо розпорядження земельними частками представлений у таблиці 4.1.

Ті респонденти, що хотіли б обробляти свою земельну частку власними силами, переважно належать до молоді віком до 35 років (таких у цьому віковому інтервалі виявилось 38%, а пенсіонерів лише 20%). Готовність і бажання обробляти земельну частку власними силами зменшується прямо пропорційно до зростання віку респондентів (див. рис. 4.1). Дослідження соціального статусу респондентів, що мають бажання обробляти земельні частки власними силами, показало, що вони переважно зайняті у сільському господарстві. Бажаючі обробляти земельні частки власними

Таблиця 4.1

Розподіл відповідей респондентів на запитання:

"Якби Ваша сім'я реально мала земельну частку, виділену в натурі (або реально її має), що б Ви хотіли з нею зробити (за наявності необхідних умов)?",

% респондентів–власників товарних ОСГ

Обробляти власними силами	30
Передати в оренду за гроші	18
Передати в оренду за% від урожаю	28
Продати	6
Подарувати	5
Інше (зазначте)	1
<i>Важко відповісти</i>	12

силами склали 50% серед сільських підприємців, 42% — серед самозайнятих в особистому селянському господарстві, 41% — серед найманих працівників у сільськогосподарській сфері, 35% — серед зареєстрованих безробітних.

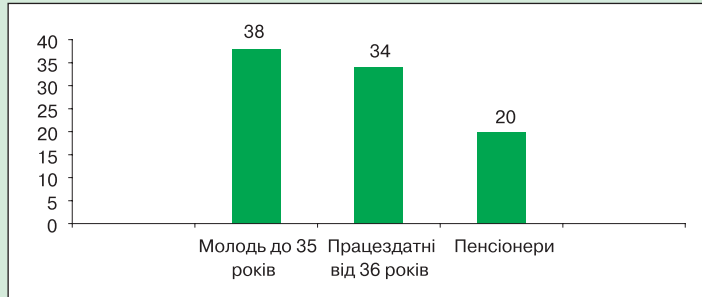

Рис. 4.1. Розподіл ствердних відповідей респондентів на запитання:

"Якби Ваша сім'я реально мала земельну частку, виділену в натурі (або реально її має), що б Ви хотіли з нею зробити (за наявності необхідних умов)?" серед тих, хто обрав варіант відповіді "обробляти власними силами", за віком, % респондентів–власників товарних ОСГ

Ті респонденти, що хотіли б передати власну земельну ділянку в оренду за гроші, найчастіше мешкають у селах з населенням від 501 до 1000 осіб (24%). Найменше бажаючих здавати землю в оренду за гроші виявилось в селах з чисельністю мешканців більше 5000 осіб (12% опитаних). За соціальним статусом, в основному, це наймані робітники як зайняті в сільському господарстві (19%) так і зайняті в інших сферах (21%).

Під час опитування респондентам пропонувалося вказати, за якою ціною, на їхню думку, варто передавати земельну ділянку в оренду за гроші. Одностайності щодо оцінок орендної плати серед респондентів не спостерігається. Так, у залежності від соціального статусу, майже половина найманих працівників у сільськогосподарському

секторі (43% серед тих, хто обрав саме цей варіант відповіді) називали вартість оренди у діапазоні від 901 до 1200 грн. за га на рік. Оцінки найманих працівників, зайнятих несільськогосподарськими видами діяльності (таких виявилось 31% серед тих, хто обрав цей варіант розпорядження земельною часткою), коливалися у грошовому діапазоні 301–600 грн. за га на рік. Пенсіонери (20% серед тих, хто обрав цей варіант відповіді) називали суму меншу 300 грн. за га на рік. Найбільш дорого оцінили оренду власної земельної ділянки безробітні (33% серед тих, хто обрав цей варіант відповіді) — понад 2000 грн. за га на рік. За віком — чверть пенсіонерів, молоді до 35 років та працездатного населення від 36 років серед тих, хто обрав цей варіант відповіді, коливалися в ціні від 301 до 600 грн. за га на рік.

Серед респондентів, які вважають, що власну земельну ділянку слід передавати в оренду за відсоток від урожаю, найбільше виявилось осіб віком від 36 років (32% серед тих, хто обрав варіант відповіді "передати в оренду за% від урожаю"), найменше — молоді віком до 35 років (23% серед тих, хто обрав відповідь "передати в оренду за% від урожаю"). Такий намір розпорядження характерний для мешканців сіл від 501 до 1000 осіб та від 1001 до 3000 осіб (по 31% серед тих респондентів, що обрали варіант відповіді "передати в оренду за% від урожаю" відповідно). За соціальним статусом найбільше таких респондентів виявилось серед працівників, зайнятих на сезонних роботах (34% від усіх, хто обрав цей варіант відповіді).

Щодо можливої частки від урожаю, яку хотіли б отримувати власники земельної ділянки, то пенсіонери найчастіше називали менше 10% від урожаю (31% та 30% серед тих, хто обрав цей варіант відповіді відповідно). 21–30% від урожаю як винагороду за оренду частіше називали наймані працівники сільського господарства і несільськогосподарських видів діяльності (33% і 32% серед тих, хто обрав цей варіант відповіді відповідно). За віком — таку частку за оренду землі (21–30%) найчастіше називали представники молоді до 35 років та працездатні особи після 36 років (27% і 29% серед тих, хто обрав варіант відповіді "передати в оренду за% від урожаю" відповідно).

Продали б власну земельну частку, якби мали її виділеною в натурі, 7% пенсіонерів і 10% безробітних.

У майбутньому, вважає майже половина усіх опитаних респондентів (46%), земля не повинна бути товаром взагалі. Ще 29% переконані, що купівля-продаж землі може відбуватися лише між громадянами України. 16% опитаних вважають, що земля може і повинна вільно продаватися і купуватися. А 9% респондентів не змогли однозначно відповісти на це запитання.

Найбільше тих, хто вважає, що земля не повинна бути товаром, серед пенсіонерів (57%). Серед молоді до 35 років таких виявилось лише 34%, а серед працездатних від 36 років — 45%. Проти продажу землі висловилася і половина найманих працівників сільськогосподарської сфери (52%).

Серед тих респондентів, які вважають, що земля повинна вільно продаватись і купуватись, частіше зустрічаються представники молодого покоління (23%). У регіональному розрізі найбільш активно підтримують формування земельного ринку мешканці Львівської області (56% обрали цей варіант), найменше прихильників земельного ринку — в Херсонській та Чернігівській областях (2% і 3% відповідно).

Отже, готові до формування земельного ринку переважно особи молодого віку, які більш відкриті до інновацій, особи з високим, як для сільської місцевості, соціальним і матеріальним статусом та безробітні, для яких це — можливість отримати реальні гроші.

На момент опитування в Україні діяла заборона на продаж земель сільськогосподарського призначення до 1 січня 2007 року. Респондентам пропонувалося запитання, чи потрібно відмінити заборону (мораторій) на продаж сільськогосподарських земель.

Лише 14% усіх опитаних вважають, що мораторій потрібно відмінити негайно. 24% опитаних упевнені, що мораторій відмінити не треба, і 23% переконані, що потрібно заборонити продаж земель назавжди. Не можуть дати однозначну відповідь на це запитання 12% респондентів.

Серед тих, хто вважав за потрібне негайно відмінити мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення, переважають молоді люди (19% від прихильників відміни мораторію), в той час як пенсіонерів — лише 9%) (рис. 4.2). Більше прихильників негайної відміни мораторію на продаж землі спостерігається у великих селах з чисельністю населення більше 5000 осіб (35%), а в малих селах з чисельністю до 500 осіб — лише 11%. За соціальним статусом, насамперед, це респонденти, які відносять себе до працівників сфери обслуговування, сільські підприємці та зареєстровані безробітні (по 23% відповідно). На подовженні мораторію наполягають чверть пенсіонерів і чверть працездатних віком від 36 років (26% і 25% відповідно). За типом поселення — 29% мешканців сіл з чисельністю від 1001 до 3000 осіб. Найменше прихильників подовження мораторію серед мешканців великих сіл з чисельністю населення понад 5000 осіб — лише 4%. Не зацікавлені у відміні мораторію здебільшого люди старшого віку та ті, хто працює на своїх роботодавців.

Вважають, що потрібно назавжди заборонити продаж сільськогосподарських земель, 27% пенсіонерів, тоді як серед молоді такої думки дотримуються лише 17% (рис. 4.2).

За типом поселення — найбільше прихильників заборони продажу сільськогосподарських земель мешкають у маленьких селах з чисельністю до 500 і до 1000 осіб (по 26% відповідно).

Серед інших можливих варіантів початку земельного ринку респонденти пропонували відмінити мораторій з січня 2007 року (таких виявилось 2% серед усіх опитаних). 8% опитаних вважають, що мораторій потрібно відмінити частково, а саме: дозволити продавати

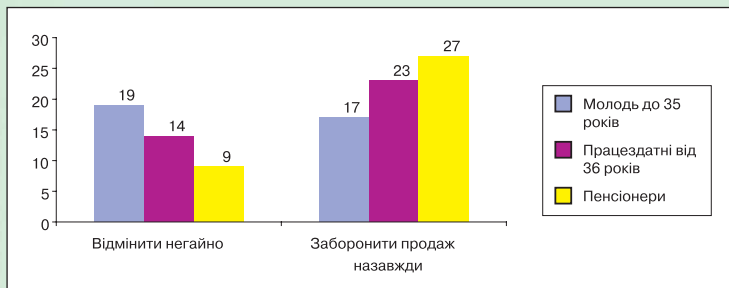

Рис. 4.2. Розподіл ствердних відповідей респондентів на запитання: **"Чи потрібно відмінити заборону (мораторій) на продаж земель сільськогосподарського призначення в Україні?"**, за віком, % респондентів–власників товарних ОСГ

землю пенсіонерам, які не мають спадкоємців. Дозволити продавати землю усім пенсіонерам вважають за потрібне 3% опитаних респондентів. Дозволити продавати землю тим, хто змінив місце проживання і не займатиметься сільським господарством у майбутньому, вважає за необхідне 10% усіх опитаних.

Розподіл думок респондентів щодо того, хто буде першими покупцями сільськогосподарських земель після відміни заборони на їх продаж, представлений на рис. 4.3.

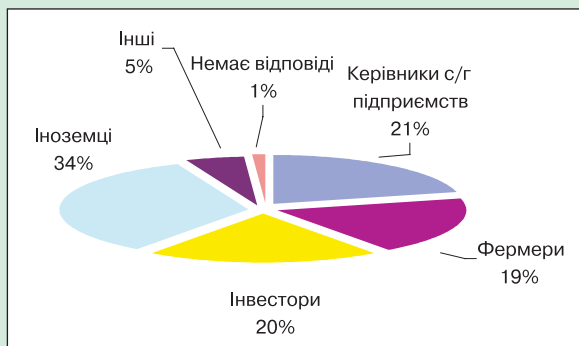

Рис. 4.3. Розподіл відповідей респондентів на запитання: **"На Вашу думку, після відміни заборони на продаж земель сільськогосподарського призначення, хто буде першими покупцями таких земель?"**, % респондентів–власників товарних ОСГ

Отже, 34% опитаних селян вважають, що першими потенційними покупцями земель сільськогосподарського призначення будуть іноземці. Більшою мірою так вважають пенсіонери (таких виявилось 38% серед цієї категорії респондентів). За соціальним статусом, окрім пенсіонерів, занепокоєння така перспектива викликає й у найманих працівників, що зайняті у сільському господарстві (40%).

Серед інших потенційних покупців землі люди старшого віку, пенсіонери більш схильні бачити керівників сільськогосподарських підприємств (22% пенсіонерів), а респонденти молодшого віку віддають перевагу фермерам (23% молоді до 35 років) та інвесторам, що виробляють продукцію на експорт (по 23% серед молоді до 35 років і працездатного населення віком від 36 років зазначили цей варіант відповіді).

Сільські підприємці бачать у ролі потенційних покупців землі насамперед інвесторів, що виробляють продукцію на експорт (42% сільських підприємців вважають саме цю групу потенційними покупцями).

Респондентам також пропонувалося дати свій варіант відповіді, тобто назвати інших потенційних покупців. Серед таких називалися бандити, банкіри, багаті, олігархи, депутати, крадії. Певною мірою, такі припущення пояснюють деяку недовіру та страх щодо можливого скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення.

Яка ж категорія власників землі, на думку респондентів, захоче продати свої земельні паї, земельні ділянки, отримані в результаті паювання? Загальний розподіл відповідей респондентів на це запитання наведено в таблиці 4.2.

Таблиця 4.2

Розподіл відповідей респондентів на запитання:

"На Вашу думку, після відміни мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення, яка категорія власників землі захоче продати свої земельні паї, земельні ділянки, отримані в результаті паювання?", % респондентів–власників товарних ОСГ

Пенсіонери, що не мають спадкоємців	55
Пенсіонери, які мають спадкоємців	36
Селяни передпенсійного віку	37
Молоді сім'ї	37
Сім'ї з дітьми середнього і старшого шкільного віку	31
Самотні люди	49
Ті, хто володіє землею, але не живе на селі	48
Інші категорії (вказіть, які саме)	3
Важко відповісти	32

Як бачимо, трохи більше половини усіх опитаних (55%) вважають, що продати свої земельні частки захочуть пенсіонери, які не мають спадкоємців. Більшою мірою таке припущення роблять молоді люди (на цей варіант вказали 57% представників цієї вікової категорії) та люди віком від 36 років (60% відповідно). Серед самих пенсіонерів таких виявилось 50%. Респонденти, які вказали частку цієї категорії осіб, що захоче продати свою земельну ділянку, в більшості своїй називали більше 50% для цієї категорії потенційних продавців власних земельних ділянок, паїв.

49% усіх опитаних респондентів вважають, що іншими потенційними продавцями стануть самотні люди. Половина тих, хто обрав цей варіант відповіді, належить до представників вікової категорії працездатних від 36 років. За соціальним статусом це частіше сезонні працівники (58%) і працівники соціальної сфери села (60%). За оцінкою респондентів, які вважають, що самотні люди є потенційними продавцями землі, приблизно половина (50%) таких людей буде готова продати свою землю після відміни мораторію на продаж землі.

Осіб, які володіють землею, але не живуть на селі, вважають потенційними продавцями 48% усіх опитаних. Ще по 37% усіх опитаних вважають, що потенційними продавцями можуть бути селяни передпенсійного віку і молоді сім'ї. А 36% опитаних респондентів вважають, що продавцями своїх земельних паїв, ділянок можуть стати і пенсіонери, які мають спадкоємців. Вагалися з відповіддю на це запитання 32% опитаних. Серед інших варіантів, які респонденти зазначили самостійно, називалися такі як "ті, котрим швидко потрібні гроші", бідні сім'ї, інваліди.

Отже, мешканці українського села з певним острахом ставляться до можливості вільно продавати та купувати землю, очікуючи можливих махінацій і брудних обробок у цій галузі товарних відносин. Яскраво це ілюструють вищенаведені приклади можливих потенційних продавців землі сільськогосподарського призначення.

Особиста готовність продати свою земельну частку присутня лише у 17% усіх опитаних респондентів. Водночас більше половини опитаних (58%) не погодилися б продати свою земельну частку. При цьому 20% зазначили, що не мають своєї землі, а ще 5% вагалися з відповіддю на це запитання.

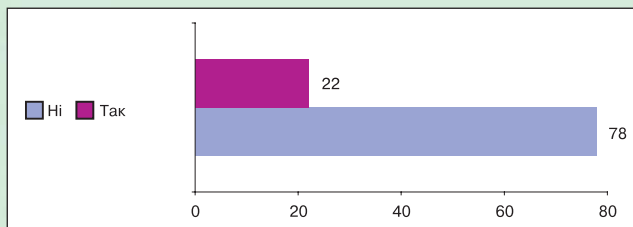

Рис. 4.4. Розподіл відповідей респондентів на запитання: **"Чи погодилися б Ви продати свою земельну частку (якщо Ви її маєте)?"**, % серед тих, хто має земельну частку, N=1192.

Готовність продати власну частку землі порівняно часто висловлюють безробітні (20%), сезонні робітники (19%), працівники сфери обслуговування (18%).

Зазначили, що не продадуть свою земельну частку, більшість працездатних осіб віком від 36 років і пенсіонерів (61% і 59%). Така думка дещо більше характерна для мешканців маленьких сіл з чисельністю до 500 осіб (саме серед мешканців таких сіл виявилось 68% тих, хто не продав би свою земельну частку). За соціальним статусом — таких поглядів

частіше дотримуються наймані працівники, зайняті у сільськогосподарській сфері (73% серед них не продали б своєї земельної частки), сільські підприємці (64% відповідно), працездатні особи, зайняті в особистому господарстві (61% відповідно).

Орієнтовна ціна, за якою респонденти, що погодилися б продати свою земельну частку, продали б її, дуже неоднорідна і в середньому коливається у діапазоні від 5000 грн. за га до 50 000 грн. за га. Якщо відкинути крайні мінімальні та максимальні значення, то середня вартість, за якою селяни готові продати землю — 17 155 грн., медіанне значення — 14 500 грн., мода — 10 000 грн.

Щодо впливу держави на ціни на ринку земель за умови відміни мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення, то розподіл думок респондентів має такий вигляд:

Таблиця 4.3

Розподіл відповідей респондентів на запитання:

"На Вашу думку, чи здатна буде держава впливати на ціни на земельному ринку після відміни мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення?",

% респондентів—власників товарних ОСГ

Так, держава повністю визначатиме ціни на землю	17
Так, держава частково впливатиме на ціни на землю	32
Ні, держава не матиме жодного впливу на ціни на землю	35
Важко відповісти	16

35% усіх, хто брав участь в опитуванні, вважає, що держава не матиме жодного впливу на ціни на землю. Так думають приблизно рівні частки опитаних різних вікових груп і типів поселення, де вони мешкають. За соціальним статусом це передусім наймані працівники незалежно від сфери виробництва, де вони зайняті (серед найманих працівників, що зайняті у сільськогосподарській сфері, таких 42%, серед тих, хто зайнятий не у сільському господарстві — 40%), сезонні робітники (40% відповідно).

Лише 17% усіх опитаних вважають, що держава повністю визначатиме ціни на землю. Найчастіше вірять в авторитет держави у питаннях впливу на ціни на ринку сільськогосподарських земель сільські підприємці — 31% з них обрали цей варіант відповіді, найменше — наймані працівники, що зайняті у сільськогосподарських підприємствах (11% відповідно) (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Розподіл ствердних відповідей респондентів на запитання:

"Чи здатна буде держава впливати на ціни на земельному ринку після відміни мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення?", за соціальним статусом, серед тих, хто обрав варіант відповіді "Так, держава повністю визначатиме ціни на землю", %

Сільські підприємці	31
Працівники сфери обслуговування	24
Особи, що ведуть особисте господарство	20
Наймані працівники несільськогосподарського підприємства	18
Сезонні робітники	17
Пенсіонери	16
Працівники соціальної сфери села	16
Зареєстровані безробітні	13
Наймані працівники сільськогосподарського підприємства	11
Інші	18

Відтак ставлення до земельних відносин певною мірою корелює з віком опитаних. Серед людей похилого віку, пенсіонерів превалює більш консервативний підхід до питань земельної власності, тоді як молодь налаштована більш ліберально щодо питань купівлі-продажу землі й частіше зазначає, що земля має бути у вільному продажу. В цілому готовність продати свою земельну частку виявляє кожний п'ятий з тих, хто володіє земельною часткою, всі інші хотіли б здати землю в оренду чи обробляти власними силами.

5. ОЧІКУВАННЯ ВІД АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

Аграрна політика держави доходить до користувача-селянина в нормативно-правових документах. Результати впливу їх виконання на державному та місцевому рівнях лежать не тільки в економічній площині, оскільки від них залежить добробут селян, а й у соціальній. Селянин має бути впевнений, що держава піклується про нього і створила всі необхідні умови для його розвитку.

Проведене опитування було спрямоване на виявлення суб'єктивних уявлень селян щодо заходів аграрної політики держави, які б могли сприяти підвищенню їхнього добробуту, за ступенем їх важливості для респондентів: першочергові, другорядні, не варті уваги чи шкідливі. Розподіл відповідей виявив (див. табл. 5.1) помітну однаковість опитаних щодо покладання найбільших сподівань (від двох третин респондентів) на безпосередню державну підтримку, при цьому не тільки суб'єктів господарювання чи окремих видів господарської діяльності, але й у питаннях соціальної політики. Деяко менший інтерес (але не менше, ніж у половини опитаних) викликали пропозиції, зорієнтовані на створення умов для господарської діяльності самих селян. При цьому деякі новації, які значною мірою пов'язані із зовнішнім впливом на сільськогосподарське виробництво, викликали значно менший інтерес і віднесені незначною часткою респондентів до шкідливих.

Таблиця 5.1

Ранжування заходів, які можуть вплинути на зростання добробуту селян, %
(відповіді "важко відповісти" не враховані)

	Першочергові	Другорядні	Не варті уваги	Шкідливі
Створення умов для молодих спеціалістів у сільській місцевості	74	17	1	0
Державна підтримка особистих селянських господарств	74	14	2	0
Підтримка цін на сільгосппродукцію	72	15	2	2
Державна підтримка сільськогосподарських підприємств	71	19	3	0
Зростання фінансування соціальної сфери села	70	19	1	0
Державна підтримка фермерських господарств	69	19	3	1
Сприяння розвитку сільського підприємництва	67	21	2	1
Полегшення доступу виробників на міські ринки сільгосппродукції	62	26	2	0
Створення робочих місць поза сільським господарством	60	24	4	3
Створення ринкової інфраструктури для збуту продукції особистих селянських господарств	55	22	4	2
Створення обслуговуючих кооперативів (оранка, пасовища, забезпечення ресурсами тощо)	54	28	5	1
Створення умов для приходу інвесторів у сільськогосподарські підприємства	49	22	6	5
Поширення кредитних спілок	39	30	10	2
Формування земельного ринку	36	26	6	10
Створення дорадчих служб у сільській місцевості	25	39	17	2
Іпотека землі	22	23	6	7

Слід зазначити неоднозначність сприйняття більшості запропонованих заходів аграрної політики окремими групами респондентів.

Значення **створення умов для молодих спеціалістів** у сільській місцевості серед респондентів зростає із підвищенням їхнього освітнього рівня: від 69% поміж опитаних з початковою освітою до 74% — із середньою й 78% — повною вищою освітою.

Державна **підтримка особистих селянських господарств** також більшою мірою цікавить більш освічених респондентів: її вважають першочерговим чинником піднесення добробуту селян 69% опитаних з початковою освітою, 75% – із середньою й 81% – з повною вищою. Є помітні регіональні відмінності у ставленні респондентів до державної підтримки як першочергового чинника піднесення добробуту селян: такою є думка 95% опитаних у Північно-Західному регіоні, 94% – Південно-Східному, 90% – Південному, 83% – на Поділлі, але тільки 49% – у Донбасі.

Істотними є відмінності у визначенні ролі **цінової політики**: її готові визнати першочерговим чинником зростання добробуту 93% опитаних у північно-західних областях, 85% – у південно-східних, 87% – на Поділлі, однак тільки 48% – у північно-східних областях.

Зростання **фінансування соціальної сфери** села як першорядний захід визнають тільки 56% опитаних у центральних і північних областях та Донбасі, але 93% – у Північно-Західному регіоні й 85% – у Південному.

Ставлення до державної **підтримки фермерських господарств** помітно залежить від освітнього рівня: вона розглядається як пріоритет 59% респондентів з початковою освітою, 71% — із середньою й 86% опитаних з повною вищою. Сприяння розвитку сільського підприємництва вважають першорядним для підвищення добробуту селян 57% опитаних з початковою освітою, 69% — з середньою і 78% — з повною вищою освітою; 60% опитаних з дуже низьким рівнем добробуту, але 68% — із середнім і 82% — серед респондентів з рівнем вище середнього.

Полегшення **доступу виробників до споживачів** шляхом доступу на міські ринки сільгосппродукції спроможне передусім підвищити доходи селян на думку 52% опитаних з початковою освітою, 65% — із середньою й 69% — з повною вищою і 81% сільських підприємців.

Створення **робочих місць поза сільськогосподарським виробництвом** вважають пріоритетним напрямом 53% опитаних з початковою, 62% — середньою й 71% — повною вищою освітою.

Розвиток ринкової інфраструктури для збуту продукції особистих селянських господарств (збутові кооперативи, ринкові інформаційні системи, агроторгові доми, маркетингові ланцюги тощо) як пріоритет для піднесення добробуту села сприймається залежно від освітнього рівня респондентів особливо контрастно: 33% — з початковою освітою, 58% — повною середньою й 70% опитаних з повною вищою освітою. Залежно від рівня добробуту, статі, сфери зайнятості думки респондентів щодо пріоритетності розвитку ринкової інфраструктури розподілились наступним чином: так вважають 38% респондентів з дуже низьким рівнем добробуту, але 59% — із середнім; 58% опитаних чоловіків; 75% сільських підприємців і 71% працівників соціальної сфери села. Також відзначаються і регіональні відмінності: на це розраховують 95% опитаних у південно-східних і 70% — південних областях, 66% — у Галичині, але тільки 28% — у Донбасі.

Створення обслуговуючих кооперативів (оранка, пасовища, забезпечення ресурсами тощо) спроможне як першочерговий захід вплинути на піднесення добробуту селян на думку 43% опитаних з початковою освітою, 55% — повною середньою і 60% з повною вищою; 46% серед опитаних з дуже низьким рівнем добробуту, але 58% із середнім.

Забезпечення умов для приходу інвесторів у сільськогосподарське підприємства як першорядний захід для піднесення добробуту села визнали усього 23% опитаних з початковою освітою, 51% — із середньою і 64% — з повною вищою; тільки 24% респондентів з дуже низьким рівнем добробуту, але 51% — із середнім; 54% серед опитаних працездатного віку. Істотними є й регіональні розбіжності: від 80% — у південно-східних, 60% у Галичині, до 16% — у Донбасі.

Віднесення окремих напрямів діяльності до шкідливих для добробуту селян також зумовлено передусім освітнім рівнем та матеріальним становищем опитаних,

щоправда, не їх підвищенням, а пониженням. Зокрема, формування земельного ринку вважають шкідливим 14% опитаних з початковою освітою, але 7% – з повною вищою; 18% – з дуже низьким рівнем добробуту і 9% – із середнім. Іпотека землі визнає шкідливою для селянського блага 14% опитаних з дуже низьким рівнем добробуту і 7% – із середнім.

У цілому широкий загал в українському селі зберігає очікування патерналістського ставлення до себе з боку держави, від якої більшість опитаних прагне прямої фінансової підтримки, або, принаймні, створення умов для використання можливостей особистого селянського господарства. Засоби "вростання" аграрного сектора в ринкове середовище здебільшого не вважаються селянами пріоритетними для покращання власного матеріального стану, а частиною опитаних розглядаються як шкідливі. Водночас спостерігається істотна нерівномірність у розподілі відповідей. Інноваційні підходи до розвитку села помітно більшою мірою сприймаються опитаними з більш високим освітнім рівнем (ними практично усі напрями сприймаються як такі, що спроможні позитивно вплинути на становище села), відносно більш забезпеченими, працездатного віку.

Значними є розбіжності в оцінках залежно від регіону проживання опитаних. Оскільки в багатьох випадках відмінними є позиції респондентів у сусідніх регіонах, де уявлення населення формувалися під впливом одних і тих же або споріднених чинників, то ці розбіжності слід пояснювати особливостями сучасної практики реалізації аграрної політики на місцях і відповідним їх відображенням у суспільній свідомості.

Помітний консерватизм сільського населення відбивається й у баченні опитаними найбільш прийнятної для них структури сільського господарства України (див. табл. 5.2). Так само дані в цілому по вибірці істотно відрізняються по окремих групах респондентів.

Таблиця 5.2

Ранжування бачення респондентами найбільш привабливої в перспективі структури сільського господарства України, % (не враховані відповіді "інше" та "важко відповісти")

Переважають середні сільгоспідприємства (колишні КСП)	23
Такою, що включає різні уклади	22
Переважають середні й крупні фермерські господарства	15
Переважають крупні індустріальні господарства, що займаються виробництвом, переробкою й експортом продукції	14
Переважають сімейні фермерські господарства, створені на основі товарних особистих селянських господарств	13
Переважають сільськогосподарські виробничі кооперативи	5

Середні сільгоспідприємства, як колишні КСП, помітніше приваблюють опитаних з початковою (34%) і базовою середньою (31%) освітою. На цю організаційну форму зорієнтовані менш заможні: 23% опитаних із середнім рівнем добробуту, але 28% — з дуже низьким рівнем;

старші за віком: 16% опитаних до 40 років, але 32% — понад 55 років; 31% пенсіонерів, натомість тільки 8% сільських підприємців. Серед цих категорій респондентів *питання створення земельного ринку* знаходить слабку підтримку — 61% вважають, що земля взагалі не повинна бути товаром.

Середні й крупні фермерські господарства є прийнятнішими для 19% сільських підприємців. Серед респондентів, яких приваблює така структура сільськогосподарського виробництва, 31% вважають, що земля взагалі не повинна бути товаром, ще 41% готові визнати можливість продажу землі між громадянами України, а 18% підтримують вільні продаж і купівлю землі.

Перевагу крупним індустріальним господарствам, що займаються виробництвом, переробкою й експортом продукції, віддають більш освічені респонденти: від 6% серед опитаних з початковою освітою до 19% — з повною вищою; молодші за віком: 17% серед опитаних 18–28 років, але 9% — старших за 60 років; 24% працівників соціальної сфери, 18% найманих працівників, але тільки 13% сільських підприємців.

Сімейні фермерські господарства, створені на основі товарних особистих селянських господарств, приваблюють 16–19% опитаних у вікових категоріях 18–39 років, і тільки 9% опитаних старших за 55 років; відповідно 9% пенсіонерів, але вже 17% сільських підприємців.

Розподіл переваги тим чи іншим варіантам відповідей по регіонах України виявляє певну специфіку у відповідях мешканців навіть сусідніх регіонів. У Північно-Західному регіоні 38% респондентів висловилися за збереження середніх підприємств, 23% — за багатоукладність, 14% — за крупні індустріальні господарства. Натомість у Галичині 41% опитаних висловилися за багатоукладність, 20% — за середні й великі фермерські господарства, а 16% — за крупні індустріальні господарства, що займаються виробництвом, переробкою і експортом продукції. А у південно-західних областях на першому місці (27%) середні й крупні фермерські господарства, 19% опитаних висловилися за багатоукладність, а 17% — за сімейні фермерські господарства, створені на основі товарних особистих селянських господарств. На Поділлі по 32% висловилися за середні сільгоспідприємства і багатоукладність, а 20% — за крупні індустріальні господарства, що займаються виробництвом, переробкою і експортом продукції.

У центральних областях 34% респондентів передбачають у майбутньому домінування середніх сільгоспідприємств, ще 13% — середніх і крупних фермерських господарств, 12% — сімейних фермерських господарств.

У північних областях опитані поставили на перше місце середні сільгоспідприємства (30%), 18% підтримали багатоукладність, ще 17% висловилися за середні й крупні фермерські господарства. У Північно-Східному регіоні 42% висловилися за багатоукладність, 25% віддали перевагу середнім сільгоспідприємствам.

У Південно-Східному регіоні сімейні фермерські господарства, створені на основі товарних особистих селянських господарств, привабили 43% респондентів, а 28% опитаних

висловилися за багатоукладність сільського господарства. У південних областях опитані віддали перевагу (30%) середнім сільгосппідприємствам, 18% висловилися за сімейні фермерські господарства, створені на основі товарних особистих селянських господарств, 15% — за середні й крупні фермерські господарства.

Донбас виділяється з-поміж інших регіонів тим, що тільки тут опитані поставили на перше місце (36%) крупні індустріальні господарства, що займаються виробництвом, переробкою і експортом продукції, 20% підтримали середні й крупні фермерські господарства, ще 17% бачать майбутнє передусім з середніми сільгосппідприємствами.

Можна стверджувати, що сприйняття українським селянством перспектив аграрного сектора сьогодні помітно визначається орієнтацією на організаційну форму, таку як середнє сільгосппідприємство, випробовану значною частиною респондентів, або формальним визнанням багатоукладності. Домінування в майбутній структурі сільськогосподарського виробництва крупних підприємств, великих і середніх фермерських господарств та невеликих фермерських господарств, заснованих на товарних сімейних господарствах, має приблизно однакову кількість прихильників. Однак ці форми організації сільськогосподарського виробництва мають істотно більшу підтримку серед більш освічених, молодших за віком, економічно активніших верств населення.

6. ДУМКА СІЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ ЩОДО СОТ І ЄС

6.1. Обізнаність і очікування сільського населення України щодо СОТ

У поточному році питання вступу України до Світової організації торгівлі дискутувалися в політичних колах і жваво обговорювалися в суспільстві. Особливо гострі суперечки точилися навколо умов вступу для сільського господарства і можливих негативних наслідків для національних сільськогосподарських товаровиробників. Ці суперечки були б цілком закономірними, якби не їх екстремальна форма і небажання опонентів разом шукати вихід в інтересах своєї держави. Адже відповідальність за політичні рішення в аграрній сфері в Україні є надзвичайно високою через роль галузі в економіці, а особливо через масштабність соціальних наслідків для сільського населення, що складає майже третину населення країни.

Можна було б припустити, що напружена політична дискусія, по-перше, викличе інтерес сільського населення як до СОТ, так і до умов вступу у СОТ сільського господарства; по-друге, сформує негативне ставлення до СОТ серед селян. Однак, як показали дані соціологічного дослідження, ні перше, ні друге не відбувається, що зайвий раз демонструє оцінку селянами "захисників" їхніх інтересів.

Як показало дослідження, майже дві третини селян або взагалі нічого не чули про СОТ, або ж знають лише про існування цієї організації. Добре обізнаними щодо СОТ вважають себе 11%

респондентів (ті, що знають про СОТ "багато, але не все" і "майже все"). Близько третини селян дещо чули про СОТ, але детально не ознайомлені (див. рис. 6.1.1).

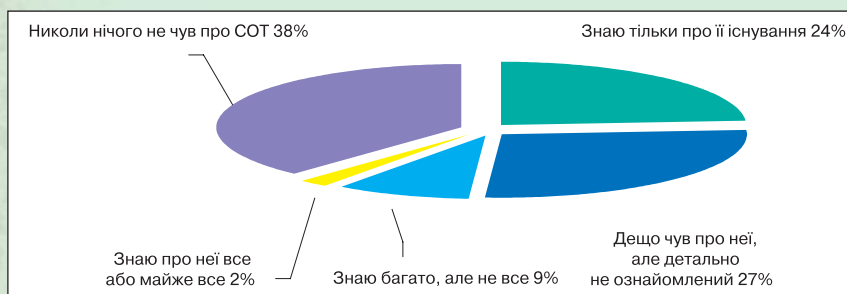

Рис. 6.1.1. Поінформованість селян щодо Світової організації торгівлі, % респондентів

Для політиків має інтерес дослідження соціальної активності щодо СОТ у сільській місцевості, яке починається з аналізу зацікавленості різних соціальних груп сільського населення у проблемах вступу України до СОТ. За даними дослідження, найкраще обізнані щодо СОТ такі соціальні й демографічні групи:

- **особи середнього віку** (працездатні від 36 років). Серед цієї вікової групи поінформовані особи (ті, які заявили, що знають про СОТ "все", "майже все" і "багато") складають 14%, тоді як серед молоді — 11%, а пенсіонерів — 7%;
- **працівники соціальної сфери села**, серед яких частка поінформованих становить 15%. Зазначимо, що серед соціально-професійних груп сільського населення найгірше про СОТ обізнані безробітні та пенсіонери (відповідно 7% та 6% поінформованих);
- **чоловіки**. Серед чоловіків обізнані особи складають 15%, тоді як серед жінок таких значно менше (7%);
- **особи з вищою освітою**. У цій соціальній групі поінформовані становлять 20%, тоді як серед осіб із неповною середньою освітою цей показник дорівнює 7%, а для осіб із початковою освітою — 2%. Аналіз показує, що рівень обізнаності істотно корелює з рівнем освіти ($r=0,3$).

Як правило, про СОТ селяни дізнаються з передач телебачення. 85% тих, хто поінформований щодо СОТ, отримують найбільш повну інформацію саме з телепередач. Третина селян дізнаються про правила і умови вступу України до СОТ із газет і журналів, а також з передач радіо.

Ставлення селян до доцільності вступу України до СОТ є неоднозначним. По-перше, майже половина респондентів утрималися від відповіді (не визначилися з відповіддю), що цілком природно, оскільки, як зазначалося вище, дві третини опитаних або зовсім нічого не чули про СОТ, або їм відомо лише про існування такої організації. Думки тих, хто визначився з відповіддю на запитання щодо доцільності вступу України до СОТ, вия-

вилися полярними: 26% дали однозначно позитивну відповідь, а 24% — негативну (див. рис. 6.1.2).

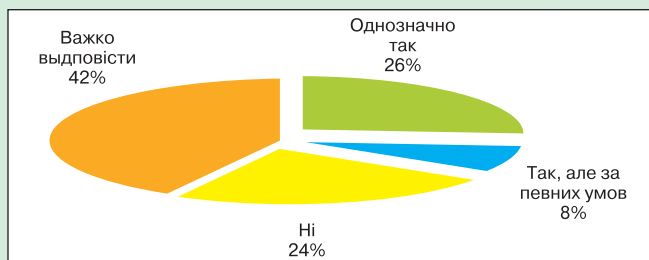

Рис. 6.1.2. Розподіл відповідей респондентів на за питання: "На Вашу думку, чи варто Україні вступати до СОТ?", % респондентів

Щоправда, прихильників СОТ дещо більше завдяки тим 8% респондентів, які схвалюють вступ України до СОТ за певних умов. Серед умов, які зазначили респонденти, найчастіше висуваються такі: "за наявності економічної вигоди для України", "вступ на рівних умовах з іншими учасниками організації", "за умов захищеності сільгоспвиробників", "щоб не постраждав простий селянин", "вступати треба тоді, коли сільгосппродукція буде конкурентноспроможною", "за умови, що вступ сприятиме соціально-економічному розвитку України", "вступати слід лише тоді, коли станемо багатшими".

За результатами дослідження, найбільше прихильників* вступу до СОТ серед:

- **мешканців Галичини** (48%), а найменше — серед мешканців Донбасу (2%). У більшості інших регіонів частка тих, хто схвалює вступ до СОТ, коливається на рівні 20–28%;
- **осіб з вищою освітою** (38%), а найменше — серед тих, хто має неповну середню освіту (18%) і початкову освіту (14%). Аналіз свідчить, що позитивне ставлення до вступу до СОТ прямо корелює з рівнем освіти ($r=0,2$);
- **осіб з рівнем добробуту "вище середнього"***** (37%), тоді як серед осіб з "низьким" рівнем добробуту цей показник становить 19%, а для осіб з "дуже низьким" рівнем добробуту — лише 9%. Аналіз свідчить, що позитивне ставлення до СОТ прямо корелює з рівнем оцінки респондентами матеріального добробуту їхніх сімей ($r=0,2$);
- **працівників соціальної сфери села** (37%), сільських підприємців (36%) і працівників сфери обслуговування (35%), а найменше — серед пенсіонерів (21%) та зайнятих виключно в особистому господарстві (21%);
- **молоді віком до 35 років** . У цій віковій групі безумовно схвалюють вступ до СОТ 31% респондентів, тоді як серед осіб середнього віку — 28%, а серед пенсійного — 21%.

Серед прихильників вступу країни до СОТ лише 14% вважають, що вступ необхідно завершити до кінця 2005 року. Така ж кількість опитаних пропонують не поспішати і вступати

* Респонденти, які безумовно схвалюють вступ України до СОТ.

** Селяни, які в ході опитування оцінили добробут своїх сімей "вище середнього" рівня.

через рік-два. Приблизно п'ята частина респондентів (19%) вважають, що до СОТ слід вступати не раніше, ніж через три роки. Майже половина (40%) респондентів взагалі не визначилися з відповіддю щодо доцільного терміну вступу країни до СОТ. Через низьку обізнаність селян щодо СОТ і умов вступу для сільського господарства України, значною є частка респондентів, які не мають конкретної думки щодо можливих наслідків роботи в умовах СОТ для сільськогосподарських виробників та сільського населення (частка респондентів, які не визначилися з відповіддю, становить 40%).

Серед селян, які, висловили свої міркування щодо можливого впливу СОТ на сільське господарство і сільське населення України, переважає думка, що наслідки як для сільгоспвиробників, так і для мешканців села будуть переважно позитивними. Тією чи іншою мірою позитивно оцінюють наслідки вступу до СОТ близько чверті (23%) респондентів, а негативні наслідки передбачають 16%. Значна частка респондентів (15%) вважають, що вступ до СОТ матиме як позитивні, так і негативні наслідки (рис. 6.1.3.).

Рис. 6.1.3. Розподіл думок респондентів щодо можливих наслідків вступу України до СОТ для сільгоспвиробників та сільського населення, % респондентів (у кожному випадку не вказано відсоток респондентів, які не визначилися з відповіддю)

Аналіз даних дослідження показав, що найбільш позитивні* наслідки для сільського населення України передбачають:

- **особи з вищою освітою** (34% респондентів), а найменш позитивні — ті, хто має неповну середню (17%) або початкову освіту (9%);
- **особи із "середнім" рівнем добробуту** (31%), тоді як серед осіб з "низьким" рівнем добробуту аналогічний показник становить 17%, а для осіб з "дуже низьким" — лише 7%;
- **сільські підприємці** (49%), **працівники сфери обслуговування** (33%) та **працівники соціальної сфери** (33%), а найменш позитивні — пенсіонери (17%);

* Наводяться сумарні відсотки респондентів, які тією чи іншою мірою позитивно оцінюють наслідки вступу України до СОТ для сільського населення.

- **молодь віком до 35 років** (31%), тоді як серед осіб середнього віку аналогічний показник становить 26%, а серед пенсійного — 18%.

Конкретизація запитання щодо можливих наслідків вступу України до СОТ показала: близько чверті селян вважають, що внаслідок приєднання до цієї організації значно:

- розширяться можливості розпочати власний бізнес у сільській місцевості;
- збільшиться оплата праці в сільськогосподарських підприємствах внаслідок розширення експорту сільськогосподарської продукції;
- покращаться умови життя в селі (школи, лікарні, газ, вода, каналізація, клуби тощо) у результаті збільшення обсягів державної підтримки сільської місцевості (див. рис. 6.1.4).

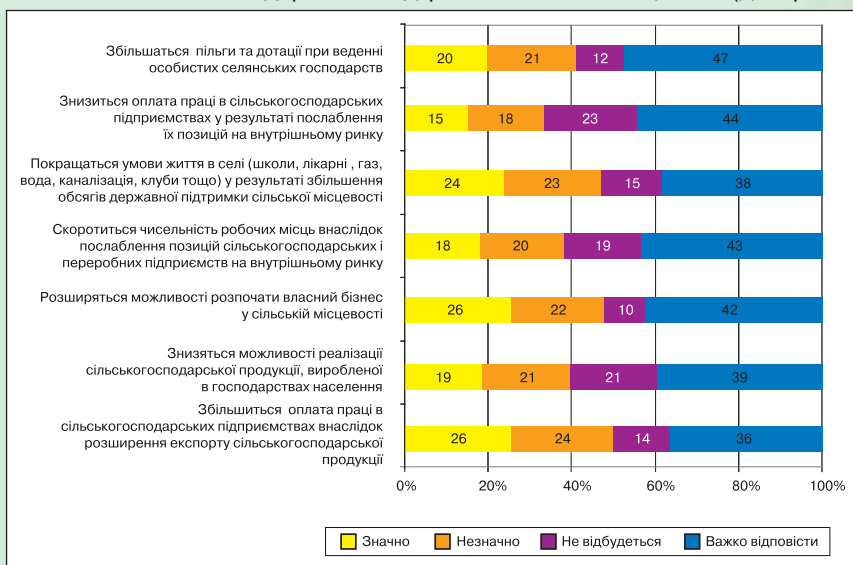

Рис. 6.1.4. Розподіл думок респондентів щодо можливих позитивних і негативних наслідків вступу України до СОТ, % респондентів

Що стосується негативних очікувань, то найчастіше висловлювалися побоювання щодо значного зниження можливостей реалізації сільськогосподарської продукції, виробленої в господарствах населення, а також скорочення робочих місць внаслідок послаблення позицій сільськогосподарських і переробних підприємств на внутрішньому ринку.

Узагальнюючи результати, отримані в ході дослідження, відзначимо:

- значна частина (близько 40%) респондентів не можуть визначити своє ставлення до проблем, пов'язаних із вступом країни до СОТ, через низьку поінформованість;
- приблизно третина селян розглядають СОТ як організацію, що *проводить політику в інтересах транснаціональних корпорацій і розвинутих країн* (рис. 6.1.5);

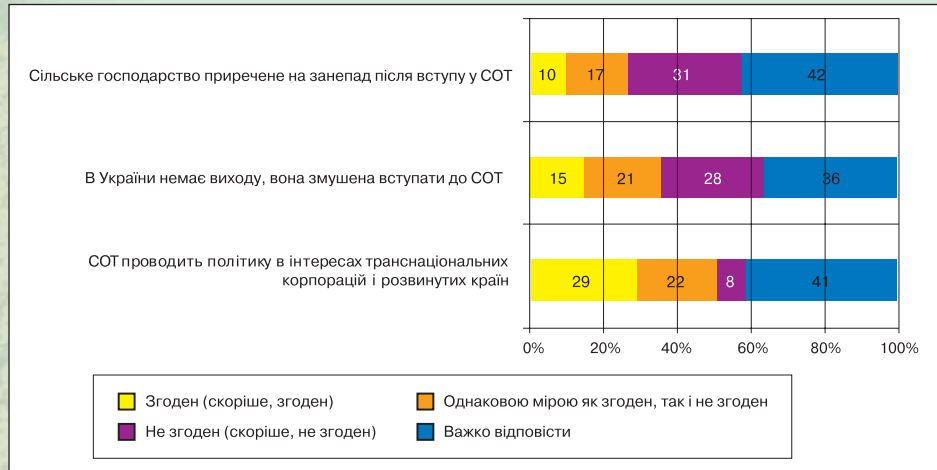

Рис.6.1.5. Особливості уявлень респондентів про політику СОТ, обставини вступу України до цієї організації та наслідки вступу для сільського господарства, % респондентів

- однак цей факт не зумовлює однозначно негативне ставлення селян до перспективи вступу до СОТ. Лише кожен десятий серед усіх опитаних переконаний, що сільське господарство приречене на занепад після вступу до СОТ, тоді як не згодні з цією точкою зору втричі більше респондентів;
- лише невелика частина (15%) респондентів сприймає вступ до СОТ як вимушений неминучий крок, не поділяють таку точку зору вдвічі більше респондентів;
- серед сільського населення основними прихильниками вступу України до СОТ є найбільш освічені, економічно активні соціальні та демографічні групи;
- найбільш прихильно ставляться до вступу країни у СОТ селяни Галичини, найменш прихильно – селяни Донбасу.

6.2. Обізнаність, ставлення і очікування сільського населення України щодо ЄС

Практично половина опитаних селян підтримують наміри України стати членом Європейського Союзу; проти цього висловлюється менше третини респондентів (див. рис. 6.2.1).

Респонденти, які схвалюють вступ України до ЄС за певних умов, найчастіше наголошують на тому, що євроінтеграція "має бути вигідною для України", "не повинна нести збитки населенню", "треба, щоб нас туди кликали, а не ми туди напрошувалися".

Найбільше прихильників* вступу до ЄС серед:

* Маються на увазі респонденти, які одноставно підтримують наміри України стати членом ЄС.

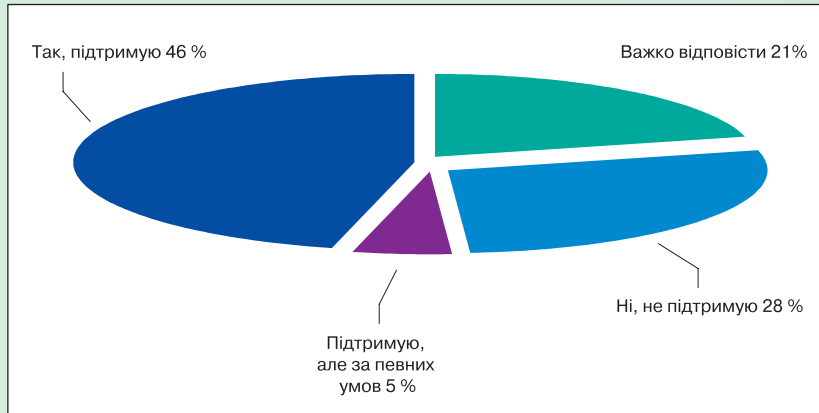

Рис. 6.2.1. Розподіл відповідей респондентів на запитання: "Чи підтримуєте Ви наміри України стати членом Європейського Союзу?", %

- **мешканців Галичини** (83%), а найменше — серед мешканців Донбасу (11%). У більшості інших регіонів частка тих, хто однозначно підтримує наміри України стати членом ЄС коливається в межах 40- , 50%;
- **осіб із "середнім" матеріальним станм** (56%), а найменше — серед осіб з "низьким" та "дуже низьким" матеріальним становищем (відповідно 32% та 20%). Аналіз свідчить, що підтримка намірів вступу України до ЄС прямо корелює з рівнем матеріального стану респондента ($r=0,2$);
- **осіб з повною вищою і базовою вищою освітою** (відповідно 52% та 53%), а найменше — серед тих, хто має неповну середню освіту (36%) і початкову освіту (27%). Аналіз свідчить, що підтримка намірів вступу України до ЄС прямо корелює з рівнем освіти ($r=0,2$);
- **молоді віком до 35 років** . У цій віковій групі однотайно підтримують вступ до ЄС 56% респондентів, тоді як серед осіб середнього віку — 48%, а серед пенсійного — 35%;
- **чоловіків** (51%), і відповідно менше — серед жінок (41%).

Окремо слід зазначити таку особливість: серед соціально-професійних груп сільського населення найбільш активно підтримують наміри України стати членом ЄС працівники сфери обслуговування та безробітні (показник підтримки у кожному випадку становить 62%). І хоча для всієї вибірки сільського населення позиція представників цих груп не є визначальною, проте вона свідчить про те, що позитивне ставлення до перспективи входження до ЄС може визначатися не тільки раціонально-економічними або цивілізаційно-культурними очікуваннями, але й сподіваннями патерналістського характеру.

Рис. 6.2.2. Очікування позитивних змін у сільському господарстві після вступу України в ЄС, % (загальна сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг вказати кілька варіантів відповіді)

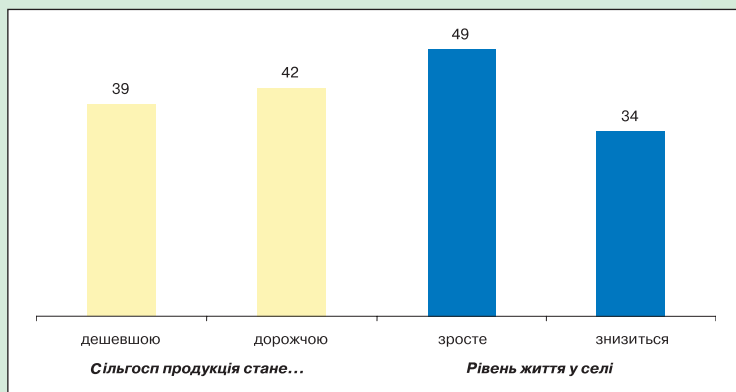
Серед позитивних очікувань селян від євроінтеграції найчастіше називалися вкладання коштів у соціальну сферу села, створення фермерських господарств, а також загальне підвищення ефективності аграрної політики (див. рис. 6.2.2). Варто відзначити, що варіант відповіді про фінансування соціальної інфраструктури здобув найвищий ранг (за кількістю згадувань), а варіант відповіді про фінансування ринкової інфраструктури — останній ранг, що свідчить про домінування споживацьких очікувань.

Серед негативних очікувань на перше місце вийшла ймовірність зростання трудової міграції з українського села в країни ЄС (див. рис. 6.2.3). Ці очікування цілком обґрунтовані

Рис. 6.2.3. Очікування негативних змін у сільському господарстві після вступу України в ЄС, % (загальна сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг вказати кілька варіантів відповіді)

з огляду на наявну вже сьогодні масову "втечу" трудових ресурсів з України взагалі, і Західної України — зокрема, і посилення зовнішньої трудової міграції у країнах Центральної та Східної Європи, які нещодавно приєдналися до ЄС.

Рис. 6.2.4. Думка респондентів щодо можливої зміни цін на сільгосппродукцію та рівня життя селян після вступу України в ЄС, % (в кожному випадку не вказано відсоток респондентів, які не визначилися з відповіддю)

Поza тим, часто звучали побоювання, що продукція національного виробника витісниться із внутрішнього ринку більш дешевою імпоротною продукцією, а вітчизняне виробництво жорстко контролюватиметься на предмет дотримання певних встановлених обсягів (квот).

Що стосується інтегральних оцінок можливих змін — очікувань щодо зростання цін на сільгосппродукцію та підвищення рівня життя у селі, то тут спостерігається поляризація думок (див. рис. 6.2.4). Практично однакова кількість респондентів висловила протилежні точки зору щодо можливої динаміки цін; а частка тих хто вважає, що рівень життя в селі підвищиться некардинально, перевищує кількість тих, хто песимістично оцінює перспективу змін добробуту селян після вступу України в ЄС.

Інтерес являє аналіз соціальних і демографічних груп, що мають протилежні очікування щодо впливу євроінтеграції на рівень життя у селі. Аналіз свідчить, що найчастіше прогнозували зростання рівня життя в селі:

- мешканці Галичини (78% серед респондентів цієї групи);
- зареєстровані безробітні (66%), зайняті тільки на сезонних роботах (58%) і працівники сфери обслуговування (58%);
- особи з повною і базовою вищою освітою (відповідно 58% і 54%);
- особи із "середнім" матеріальним станом (58%);
- молодь віком до 35 років (57%).

Найчастіше говорили про ймовірне зниження рівня життя в селі:

- мешканці Донбасу і Півдня (у кожному випадку — 52%);
- особи з "дуже низьким" матеріальним станом (54%);
- особи з початковою та неповною середньою освітою (відповідно 42% і 37%);
- пенсіонери (38%), працевдатні особи, зайняті в особис- тому господарстві (38%), працівники соціальної сфери (37%);
- особи середнього та пенсійного віку (у кожному випадку — 37%).

Окремо слід наголошувати на необхідності інформування селян щодо реальних здобутків і втрат українського села від євроінтеграції. Половина (53%) опитаних позитивно відповіли на запитання: "Чи потрібна Вам інформація щодо спільної аграрної політики, яку проводять країни Європейського Союзу?" Певна річ, навряд чи половина сільського населення реально* потребує детальної інформації із вказаного питання (підстави для сумніву дає досвід інших досліджень). Вірогідно, спрацьовує принцип "нехай буде". І все ж варто звернути увагу на те, хто найбільше виявляє інтерес до спільної аграрної політики країн ЄС. Це такі соціальні і демографічні групи:

- **сільські підприємці, працівники соціальної сфери та сфери обслуговування** (у кожній вказаній групі потребу в інформації висловили 67% респондентів);
- **особи з матеріальним становищем вище середнього** (65%);
- **молодь до 35 років** (59%);
- **особи з базовою та повною вищою освітою** (відповідно 57% і 56%).

Таким чином, інформації про аграрну політику ЄС потребують найбільш економічно активні й освічені верстви сільського населення.

7. СОЦІАЛЬНА СФЕРА І РОЗВИТОК ГРОМАД

Під час дослідження вивчалися потреби сільського населення в об'єктах соціальної і інженерної інфраструктури. У ході ранжування потреб населення виявилось (див. табл. 7.1), що сільські мешканці на перше місце ставлять потребу у шляхах з твердим покриттям та у громадському транспортному сполученні, хоч, на перший погляд, здавалося б, рівень задоволення цієї потреби найбільший. У межах 70 — 90% селяни прагнуть забезпеченості потреби у лікарнях, дитячих садках, ветеринарних пунктах і церквах.

Найбільш істотно впливає на оцінку потреби у тих чи інших об'єктах соціальної інфраструктури тип поселення. Саме від розміру населеного пункту залежить бачення найбільш потрібних для його мешканців об'єктів.

75–90% опитаних у найменших населених пунктах потребують асфальтованих доріг, школи, фельдшерсько-акушерського пункту, громадського транспортного сполучення з іншими населеними пунктами.

У селах з населенням від 500 до 1000 мешканців понад 90% населення вважають найнеобхіднішими школу, фельдшерсько-акушерський пункт, громадське транспортне

* Мається на увазі з точки зору використання інформації у практичній, професійній діяльності.

Таблиця 7.1

Оцінка респондентами наявності окремих об'єктів соціальної інфраструктури та нагальної потреби в них, % (можливим було позначення трьох варіантів відповіді)

	Найбільше бракує	Немає
Асфальтовані дороги	23	30
Централізований водогін	22	58
Вивезення сміття, прибирання території	20	58
Дитячий садок	20	37
Лікарня	20	51
Централізована каналізація	17	69
Організований базар	15	51
Ветеринарний пункт	12	37
Громадський транспорт в інші населені пункти	10	14
Фельдшерсько-акушерський пункт	6	15
Клуб*	5	5
Газифікація*	5	4
Церква	4	17
Школа	2	6

*Внесено до таблиці на основі відповідей на відкрите запитання щодо інших потреб

сполучення з іншими населеними пунктами, церкву. Від 75% до 90% вказали на потребу в асфальтованих дорогах та дитячому садку.

У селах із населенням понад 3000 мешканців більше 90% респондентів хочуть мати школу, лікарню, дитячий садок, асфальтовані дороги, церкву, громадський транспорт в інші населені пункти, організований базар та ветеринарний пункт. 75% хочуть мати централізований водогін, 60% — вивезення сміття та прибирання території, централізовану каналізацію.

Як видно з наведеного вище, всі респонденти, незалежно від типу населеного пункту, хочуть мати транспортне сполучення з іншими населеними пунктами. Зважаючи на результати опитування щодо додаткової зайнятості, можна зробити висновок, що люди готові й хочуть мати можливість одержувати додатковий доход, і це прийнятніше, якщо буде можливість вільно пересуватися поза межі свого населеного пункту.

Отже, істотною є потреба у соціальному облаштуванні сільських населених пунктів і створенні належних умов для їх життєдіяльності, оскільки стан соціальної інфраструктури значною мірою впливає на самовідчуття сільського населення.

Співставлення відповідей на запитання щодо наявних об'єктів і нагальних потреб дозволяє стверджувати нераціональність суто лінійного підходу до вирішення питань забезпеченості об'єктами соціальної інфраструктури. Необхідно враховувати всі чинники, які так чи інакше впливають чи можуть впливати на потребу і, скоріше всього, на доступ до необхідних послуг.

У значної частини населення, яке звикло до постійної опіки з боку держави, ще відчуваються проблеми із активністю. Тому особливі сподівання покладаються на розвиток

самоврядних засад діяльності сільської громади. І тут дуже актуальним є питання спроможності громади діяти в загальних інтересах — громадських, а не приватних.

Проте спроможність громади діяти в загальних інтересах ставиться під сумнів. Лише 46% опитаних вважають, що односельці дбатимуть за підвищення добробуту мешканців громади, 32% опитаних частково підтримують таку думку, частково — ні. Якщо подивитися на регіональний зріз, то можна побачити, що тільки 33% респондентів у Донбасі, 29% — у північних областях і 24% — у північно-східних вважають своїх земляків такими, що виявляють турботу про громадський добробут. У південно-західних областях 60% опитаних дотримуються думки, що односельці дбають про добробут села, і 60% такої ж думки дотримуються у центральних областях, а також 64% мешканців населених пунктів з населенням понад 5000 жителів.

Лише 45% респондентів схильні вважати односельців такими, що можуть прийти на допомогу тим, хто її потребує. 20% респондентів з такою думкою не погоджуються, а ще 32% частково згодні з таким твердженням, частково — ні. Вищим рівень взаємодопомоги вважають респонденти у центральних областях (62%) і південно-західних (59%). Так вважають 50% опитаних у селах з населенням від 3000 до 5000 жителів. Про наявність допомоги стверджують 36% респондентів з дуже низьким рівнем доходів і 35% — з низьким.

Значно скептичніше респонденти ставляться до діяльності органів місцевого самоврядування щодо розвитку громадських ініціатив. Лише 34% опитаних вважають ймовірною підтримку таких ініціатив, 29% респондентів тільки частково погоджуються з такою думкою. Найбільш чутливими вважають органи самоврядування Поділля (52% опитаних), південно-західних (48%) і центральних (47%) областей.

31% респондентів вважають центром ухвалення рішень сільську раду. Помітніше впливає на прийняття рішень щодо вирішення справ громади депутатський корпус у південно-східних областях (62%), південних і на Галичині (37%). Із збільшенням рівня освіти опитаних збільшується і рівень авторитету представницьких органів (15% — з початковою освітою і 38% — з повною вищою).

Значною є роль виконавчих структур органів місцевого самоврядування та сільського голови. Про це сказали 22% опитаних. Більш активно виконавчі органи впливають на прийняття рішень у Донбасі (37%), північних (36%) та південних (30%) областях. І лише на третьому місці — загальні збори громади. Помітнішою роль громади є в Галичині (22%), південно-західних областях (20%) та на Поділлі (19%). Слід звернути увагу, що не всі мешканці сільської місцевості володіють такою інформацією. Про це сказали по 25% опитаних серед молоді та пенсіонерів.

42% опитаних вказали, що вони не відвідували зборів сільської ради, а ще 23% ухилилися від відповіді. Особливо це помітно в Донбасі (84% опитаних), у північно-східних (81%) та південних (80%) і центральних (76%) областях. З цього можна зробити висновок,

що такі заходи не є формою участі громадян у вирішенні власних справ та справ громади і не є місцем одержання інформації.

Люди ще не зовсім готові спільно вирішувати проблеми громади. Тому сьогодні особливо важливими є практична допомога у створенні й підтримці механізмів підвищення активності населення, знаходження шляхів переконання сільського населення у тому, що деякі проблемні питання місцевого значення можна вирішувати і без участі центральних органів влади.

Одним з найважливіших завдань є поступове формування у свідомості сільського населення потреби у зміні сфери діяльності. Спільно з місцевими службами зайнятості можна розглядати різні підходи до диверсифікації зайнятості: для безробітних проводити цикл семінарів на тему "Як розпочати та вдало вести власний бізнес у сільській місцевості", при цьому наголос робиться на розвитку і залученні населення до формування мережі так званого несільськогосподарського бізнесу в сільській місцевості. Сільські безробітні повинні мати можливість навчатися і повірити в те, що в ринкових умовах можна заробляти гроші на життя й бути соціально успішною людиною, одержати стартовий капітал у кредитній спілці, стати соціально захищеним членом суспільства.

Найбільші сподівання покладають селяни на державну підтримку, особливо у царині соціальної політики.

На перше місце при ранжуванні заходів, які можуть вплинути на зростання добробуту сільського населення, віднесено створення умов для роботи і проживання молодих спеціалістів у сільській місцевості (так вважають 80% працівників соціальної сфери, при цьому зростання цієї цифри відбувається з підвищенням рівня освіти).

2006

РІК СЕЛА

ВИСНОВКИ

Загальнонаціональне соціологічне дослідження "Стан та перспективи українського села" виявило як закономірності розвитку сільської місцевості, так і перспективи. Результати, отримані в ході дослідження і аналізу суспільної думки щодо економічних і соціальних проблем села, можуть використовуватися для формування політики сільського розвитку в Україні.

Враховуючи специфіку й історичну роль сільського господарства в Україні, закономірності трансформаційних процесів у країнах Центральної та Східної Європи і загальні тенденції розвинених країн, розвиток сільської місцевості стає пріоритетним стратегічним завданням. Отже, існує необхідність впровадження цілеспрямованої політики розвитку села, загальна мета якої полягає у створенні стійких довготривалих умов для гарантування майбутнього сільсько-го населення.

На основі сприйняття селянами державної аграрної політики, їхнього бачення розвитку сільських територій, сільських громад, сільського господарства можна визначити пріоритети державної політики сільського розвитку, а саме:

- Диверсифікація видів діяльності у сільській місцевості, створення нових джерел доходів поза сільськогосподарським виробництвом. Значний потенціал криється у створенні робочих місць у сфері послуг з огляду на нерозвиненість сфери послуг у сільській місцевості.
- Підтримка розвитку малого підприємництва у сільській місцевості через Український фонд підтримки підприємництва, регіональні програми розвитку малого підприємництва та інші механізми.
- Створення мережі сімейних ферм у сільській місцевості. Перетворення частини особистих селянських господарств на сучасні товарні ферми сприяло б розв'язанню проблеми зайнятості та доходів значної частини сільського населення.
- Розвиток дорадчої діяльності, створення обслуговуючих кооперативів, кредитних спілок у сільській місцевості.
- Поширення інформації щодо прав, можливостей і ризиків власників земельних часток у ході формування земельного ринку й іпотечного кредитування; розвиток системи досудового (третейського) вирішення спорів у сільській місцевості, що сприятиме захисту майнових прав селян.
- Сприяння збереженню і розвитку культурних традицій села.
- Захист довкілля і збереження природного середовища для майбутніх поколінь. Розвиток зеленого туризму.
- Підвищення якості життя у сільській місцевості, наближення побутових умов і сільської інфраструктури до міських.
- Підвищення спроможності органів місцевої влади. Широке залучення громадських організацій до виконання програм соціально-економічного розвитку, залучення сільських громад до вирішення проблем сільської місцевості.

Ефективна реалізація комплексної політики сільського розвитку неможлива лише

в рамках державної аграрної політики. Ця сфера потребує тісного партнерства і скоординованих зусиль урядових структур, органів місцевого самоврядування, сільських громад, громадських організацій і приватного сектора. Саме на комплексний розвиток сільської місцевості поступово переміститься фокус аграрної політики після вступу України у СОТ і в ході європейської інтеграції.

2006 —

РІК СЕЛА

